

Gospodarska izložba 1864.

Tomljanović, Dora

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:188494>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-15**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest

GOSPODARSKA IZLOŽBA 1864. IZMEĐU MODERNIZACIJE I INTEGRACIJE

Diplomski rad

Dora Tomljanović

Mentor:

dr.sc. Filip Šimetin Šegvić, doc.

Zagreb, 2023.

Izjava o akademskoj čestitosti

Izjavljujem i svojim potpisom potvrđujem da je ovaj rad rezultat mog vlastitog rada koji se temelji na istraživanjima te objavljenom i citiranoj literaturi. Izjavljujem da nijedan dio rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz necitiranog rada, te da nijedan dio rada ne krši bilo čija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio rada nije korišten za bilo koji drugi rad u bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili obrazovnoj ustanovi.

(potpis)

Sadržaj

1. Uvod	1
1.1 Pregled izvora i historiografije	4
2. Privredni život u Civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji	7
3. Transnacionalna obilježja gospodarske izložbe u Zagrebu 1864. godine	16
4. Slavonski regionalizam u okviru nacionalne indiferentnosti	23
4.1 Slavonac	31
4.2 Sidro	34
5. Tijek izložbe	38
5.1 Odaziv na izložbu	41
6. Zaključak	49
7. Popis izvora i literature	52
7.1 Arhivski izvori	52
7.2 Tiskani izvori	52
7.3 Novine	52
7.4 Literatura	53
7.5 Web stranice	57
7.6 Popis slika	57
Sažetak	59
Abstract	60

1. Uvod

Prizor u Dalmaciji god. 1863. kraći je tekst Mihovila Pavlinovića, političara i ideologa Narodne stranke iz Dalmacije. Kao osoba takvog profila, Pavlinović se u njemu obratio mnogobrojnom apolitičnom i ambivalentnom stanovništvu u cilju agitacije hrvatskoj naciji. *Prizor* se odvija u obliku razgovora u gostionici, između gostioničara Bepa, Zagorca i Kaštelana. Gostioničar Bepo u početku nije sklon hrvatskom nacionalnom pokretu u Dalmaciji: „valjalo bi da čuješ našega šior Šimeta, kako su nas hotili Krovati poda se, pa su naši rekli: no, šior no, mi ne ćemo drugoga kralja! i tako ti je Dalmacija ostala naša.“¹. Istovremeno se priklanja talijanskom jeziku i kulturi: „Jezik je talijanski mudri i fini jezik; tko ne zna talijanski, ne zna ništa (...) a ovi šćavonski, ovo je mag... jezik“². Zagorac se protivi Bepu. Govori mu da su i „Krovati“ bili na strani kralja u revoluciji 1848. te da govore istim jezikom kao i sam Bepo: „ja sam s njima govorio, pak oni sve govore hrvatski, da im je svaka besida ka' odvaljena. Tko se nebi veselio hrvatskom jeziku?“³ Razgovoru se priključio Kaštelan Petar koji je Bepa razuvjerio njegovih autonomaških stajališta: „Ti si se zva' kako te volja, ja znam da smo mi svi Hrvati. A naš Kačić kaže, da Dalmacija, Hrvatska, Slavonija, Istrija, Bosna, da su to zemlje, u kojim svima žive narod isti, slavni hrvatski narod.“⁴. *Prizor* u gostionici završava Bepovim prihvaćanjem ideje Hrvatskog nacionalnog jedinstva, te ujedno odbacivanjem talijanske autonomaške ideje riječima: „haj se pomirimo; pijmo u zdravlje svih Hrvatov. Mi smo svi braća, svi smo mi jedne gore lišće, svi sinci jedne majke. A tko braću zavadje, kolino mu se izokrenilo! (...) Živili Hrvati!“⁵

Prizor u Dalmaciji 1863. dio je Pavličevićeve zbirke tekstova objavljenih pod nazivom *Hrvatski razgovori*. Povjesničar Nikša Stančić, najbolji poznavatelj lika i djela Mihovila Pavlinovića, analizirao je tekstove *Hrvatskih razgovora*. Pavlinović je kroz likove u razgovorima progovorio iz vlastita stajališta jedinstva Dalmacije s ostalim Hrvatskim krajevima. Stančić je Pavlinovićeve tekstove okarakterizirao kao propagandne, u kojima je prizorima iz svakodnevice, te stanovništvu poznate i poistovjećujuće likove i prizore, Pavlinović vršio agitaciju nad

¹ Mihovil PAVLINOVIĆ, *Hrvatski razgovori* ur. Nikša STANČIĆ (Zagreb: Nakladni zavod Globus, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1994.), 26.

² Ibid., 27.

³ Ibid., 27.

⁴ Ibid., 28.

⁵ Ibid., 34.

najbrojnijim društvenim slojem- stanovništvom koje ne sudjeluje u političkom životu ili Gramscijevskim terminom podređenoj klasi. Cilj *Prizora u Dalmaciji 1863.* bio je ukazati na težnju prema nacionalnom jedinstvu Dalmatinaca sa stanovništvom Banske Hrvatske.⁶ Nacionalno jedinstvo hrvatskih (ili južnoslavenskih) krajeva jedan je od glavnih političkih projekata hrvatskog nacionalnog pokreta, počevši od Ilirizma do kraja Prvog svjetskog rata tj. propasti Austro-Ugarske Monarhije što je posljedično trebalo rezultirati stvaranjem nacionalnih država. Polazeći od stajališta, da je izgradnja nacije izrazito kompleksan projekt, a potom i proces, Pavlinović ne može biti niti nije jedini ideolog koji je agitirao među nižim slojevima. U tom projektu i procesu agitacije nižim slojevima ključna je uloga građanske elite, da na razne načine infiltrira ideju nacije široj populaciji. Međutim, u periodu kada su se pojavile razne varijante nacionalne ideologije kroz sabor 1861. godine trebalo je pronaći konsenzus na koji način će se proširiti nacionalna ideologija širokoj populaciji.

Slijedom prethodnih tvrdnji, ovaj rad će analizirati projekt izgradnje nacije šezdesetih godina 19. stoljeća fokusirajući se na poticaj, pripremu, tijek i ishod Prve izložbe dalmatinsko-hrvatsko- Slavonske 1864. godine u Zagrebu. Izložba će se analizirati iz nekoliko perspektiva. Konkretnije, implementacijom teorija izgradnje nacije, transnacionalne perspektive te kroz prizmu regionalnih studija i nacionalne ravnodušnosti. Cilj rada je ukazati na agitacijske alate kojima se provodila nacionalna integracija u kontekstu izložbe 1864. godine te o općem društveno-ekonomskom stanju u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji. Transnacionalni pogled na izložbu 1864. podrazumijeva uvid u pregled općeg modernizacijskog trenda u Europi - održavanja svjetskih izložbi. Svjetske su izložbe širokom internacionalnom posjećenošću postale katalizatorom izgradnje pojedinih nacija održavanjem individualnih nacionalnih izložbi. Za vrijeme pripreme gospodarske izložbe u Zagrebu 1864., nacionalna integracija, zamišljena od vladajuće elite, nije primljena s općim oduševljenjem i mobilizacijom za dio slavonske elite. U periodici je između 1862. i 1863. godine planula polemika kao reakcija dijela slavonske elite na nacionalnu agitaciju svih regija Trojednice pod hrvatskim nazivom. Shodno tomu, središnji dio rada posvećen je analizi slavonskog regionalizma u okviru teorija o regionalizmu i nacionalnoj ravnodušnosti. Završni dio rada bavi se tijekom i ishodom izložbe.

⁶ Mihovil PAVLINOVIĆ, *Hrvatski razgovori* ur. Nikša STANČIĆ (Zagreb: Nakladni zavod Globus, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1994.), 289.

Ovaj rad nastoji ukazati na dezintegracijske faktore te subverzivne unutarnje ideološke „lomove“ u procesu izgradnje hrvatske nacije na primjeru izložbe 1864. godine. Zbog toga, će se udaljuje od možda predvidljivog pregleda povijesti organizacije i tijeka izložbe. Cilj rada je, na primjeru Gospodarske izložbe 1864, upozoriti na isprepletenost ideoloških i ekonomskih pretpostavki razvoja. Temeljeno na metodologiji, obrađenim izvorima i već postojećoj literaturi o gospodarskoj izložbi, pokušat će se formirati odgovor na pitanje, *je li izložbena polemika imala utjecaj na zastupljenost izlagača iz Slavonije?*

1.1 Pregled izvora i historiografije

Temeljni izvori za Gospodarsku izložbu 1864. godine su katalog izložbe pod nazivom *Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864. mjeseca kolovoza, rujna i listopada održavana u Zagrebu glavnome gradu Trojedine kraljevine*⁷ i *Album uspomenica na prvu dalmatinsko-hrvatsko-slavonsku izložbu plodinah, tvorinah i umjetninah u Zagrebu god. 1864.*⁸. Katalog izložbe dostupan je u elektronskom obliku, a digitaliziran je u okviru projekta Knjižnica grada Zagreba „Digitalizirana zagrebačka baština“⁹. Izložbeni katalog sadrži opće podatke o stanovništvu, prirodnim karakteristikama Trojedne kraljevine, popise izložbenih odbora i pododbora, te popis svih izlagača i izložaka. Zadnji dio kataloga sadrži promidžbeni materijal „domaćih“ i „stranih“ proizvoda. *Album uspomenica* čuva se u Hrvatskom povijesnom muzeju, te je istraživačima dostupan na upit. Unutar *Albuma*, uz popise izložbenih odbora i pododbora, te popise svih izlagača i izložaka, nalazi se pregled nagrađenih izlagača i zapisnici svih sjednica izložbenog odbora. Bio je izdan samo jedan primjerak *Albuma*, namijenjen da se čuva u Jugoslavenskoj akademiji.¹⁰

Povjesničarka Miroslava Despot objavila je *Nekoliko dokumenata o postanku i razvoju prve gospodarsko-privredne izložbe u Zagrebu 1864.*. U tom članku objavila je prijepis triju izvora. Prvi izvor je zamolba Namjesničkog vijeća Kraljevskoj dvorskoj kancelariji za financijsku potporu pri organizaciji Izložbe u Zagrebu, drugi izvor je dopis bana Šokčevića kancelaru Mažuraniću vezano uz otvaranje Izložbe. Spomenuti izvori nalaze se u fondu Hrvatske dvorske kancelarije. Treći izvor je govor Ivana Mažuranića prilikom zatvaranja Izložbe koji je inicijalno objavljen u knjižici *Postanak i razvoj prve dalmatinsko-hrvatsko-slavonske izložbe otvorene dne 18. kolovoza 1864 u Zagrebu.*¹¹ Važan izvor za analizu polemike oko imena objavio je povjesničar i filozof, Tomislav Markus u članku *Izabrana pisma Andrije Torkvata Brlića Ivanu Filipoviću 1848.-1863. godine*¹². Za ovo istraživanje važno je pismo od 15. ožujka

⁷ *Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864 mjeseca kolovoza, rujna i listopada održavana u Zagrebu glavnome gradu trojedne kraljevine* (Zagreb: Brzotiskom A. Jakića.: 1864.).

⁸ *Album uspomenica na prvu dalmatinsko-hrvatsko-slavonsku izložbu plodinah, tvorinah i umjetninah u Zagrebu god. 1864.* (Zagreb: 1864.). Vlasništvo Hrvatskog povijesnog muzeja.

⁹ „O portalu“, [Digitalne zbirke Knjižnica grada Zagreba \(kgz.hr\)](https://knjiznica.kgz.hr/) (pristup ostvaren: 1. 3. 2023.).

¹⁰ Album je izradio urednik i tiskar Lavoslav Hartman.

¹¹ Miroslava DESPOT, „Nekoliko dokumenata o postanku i razvoju prve gospodarsko-privredne izložbe u Zagrebu 1864.“, *Historijski pregled* 1 (1958.), 48-55.

¹² Andrija Torkvat Brlić Ivanu Filipoviću, 15. 3. 1863. Prema: Tomislav MARKUS, „Izabrana pisma Andrije Torkvata Brlića Ivanu Filipoviću 1848.-1863. godine“, *Časopis za suvremenu povijest* 32/2 (2000.), 335- 346.

1863., za vrijeme trajanja Brlićeve polemike s *Pozorom*. Više o biografiji Andrije Torkvata Brlića napisala je povjesničarka Vlasta Švoger u knjizi *Ideali, strast i politika. Život i djelo Andrije Torkvata Brlića*.¹³

Arhivska građa vezana uz Gospodarsku izložbu izrazito je fragmentarna. Fond Trgovačko obrtničke komore Hrvatskog državnog arhiva ne sadrži građu „zapisnika sjednica predsjedništva“ prije 1876. godine.¹⁴ Fond Namjesničkog vijeća posjeduje nekoliko dokumenata službene korespondencije između kancelara Mažuranića banu Šokčeviću. Ti su dokumenti vezani uz izvješće Dragutina Lambla s Londonske izložbe.¹⁵ U Državnom arhivu grada Zagreba postoje minimalni podaci za pripremu izložbe u fondu urudžbenih zapisa Gradske skupštine. U istom arhivu nalazi se *Zbirka Uličnik Ivan*¹⁶ koja sadrži Uličnikove bilješke i isječke kasnijih novinskih članaka o Gospodarskoj izložbi 1864. godine. Ivan Uličnik (1880.-1963.) istraživao je prošlost uglednika grada Zagreba, a svoje je radove objavljivao u reviji Društva Zagrepčana, *Zagreb*. Njegova rukopisna ostavština je kvalitetan izvor smjernica za istraživanje recepcije izložbe u 20. stoljeću.

Korisna građa za proučavanje povijesti Izložbe 1864. je *50-godišnjica Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu: 1852.-1902.*¹⁷ Knjiga je vrijedan doprinos uloge Trgovačko-obrtničke komore u javnom životu Zagreba u periodu objavljivanja, 1902. godine. Bitno pomagalo u analizi izložbe je djelo tajnika obrtničkog društva, Kamila Bedekovića, *O postanku i djelovanju Obrtničkoga društva*. Bedeković je u tom djelu objavio *Izvješće upravljajućega obrtničkoga društva za vrijeme od 3. travnja 1863. do 18. prosinca 1864.*¹⁸ Objavljena su izvješća iz tog perioda iznimno važna radi izostanka izvora iz tog perioda u arhivima. Primjerice, izvješće s Pariške izložbe 1855. godine Josip Vranjican je napisao upravo zbog organizacije izložbe u Zagrebu. Stoga je Vranjicanova knjižica, *Sveobće izložbe za obrtnost i ratarstvo: opis*

¹³ Vlasta ŠVOGER, *Ideali, strasti i politika: život i djelo Andrije Torkvata Brlića*. (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Hrvatski institut za povijest podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2012.).

¹⁴ HR-DAZG-252 Trgovinska komora u Zagrebu, <http://www.daz.hr/vodic/site/article/hr-dazg-252-trgovinska-komora-u-zagrebu> (pristup ostvaren 3.3.2023.)

¹⁵ HR-HDA-70 Namjesničko vijeće: 1.70; redni broj. 34 sign. 13. tehnička jedinica 79.;

HR-HDA-70 Namjesničko vijeće: 1.70; redni broj. 34 sign. 13. tehnička jedinica 1353.

¹⁶ HR-DAZG-857- Zbirka Uličnik Ivan (zbirka), http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=1_16069 (pristup ostvaren: 3.3.2023.)

¹⁷ *50-godišnjica Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu* (Zagreb: Dionička tiskara, 1902.). Dostupno u sklopu elektroničke građe Knjižnice grada Zagreba.

¹⁸ Kamilo BEDEKOVIĆ, *O postanku i djelovanju Obrtničkoga društva*, (Zagreb: Narodna tiskarnica dra. Ljudevita Gaja, 1866.), 5-8.

svjetskih izložbah na temelju Pariške izložbe od god. 1855., korisna za pregled utjecaja stranih izložbi.¹⁹ Koristan izvor u proučavanju izložbe bio bi i *Dragoljub. Hrvatski kalendar za prestupnu godinu 1864.* Spomenuti kalendar koristi se kao izvor informacija za razna zbivanja koja su predviđena za 1864. godinu, pa tako i izložbu u Zagrebu. Urednik te publikacije za 1864. bio je Đuro Deželić, književnik i publicist.²⁰

Novinski izvori su najzastupljeniji u analizi koja slijedi. Bila ona dnevna ili tjedna, periodika je redovno prenosila kratke vijesti sa stranih izložbi. Ističe se *Gospodarski list* koji je, uz pružanje praktičkih gospodarskih rješenja, obavještavao o vijestima sa stranih izložbi, tako je i prenio fragment izvješća Dragutina Lambla s Londonske izložbe 1862. godine. Prilozi *Gospodarskog lista* uključivali su zapisnike sjednica gospodarskih društva iz cijele Trojednice. Budući da se polemika nastala zbog naziva izložbe odvijala preko periodike, ključno je istaknuti ulogu *Narodnog lista* i *Pozora*. Neizostavna je analiza lista *Slavonac* i njegove uloge u Slavonskom regionalizmu. Na posljetku, potrebno je analizirati kako je list *Sidro* u 1864. godini ponovno revitalizirao naziv „Hrvatska izložba“, umjesto službenog naziva.

Uvjerljivo najveći doprinos u analizi arhivske i publicističke građe za izložbu 1864. godine dala je povjesničarka Miroslava Despot. Ona se u šest radova dotaknula svih faktografskih komponenti vezanih uz Izložbu 1864. godine. Autorica je prikazala historijat institucija koje su organizirale izložbu, tijek organizacije, o Slavoncima na izložbi, te samog tijeka i odjeka izložbe u domaćim i stranim medijima.²¹ U doktorskoj disertaciji pod nazivom *Uloga zagrebačke privredne elite u modernizaciji Hrvatske (1860.-1883.)*, a kasnije objavljenom

¹⁹ Josip VRANJICAN, *Sveobće izložbe za obrtnost i ratarstvo: opis svjetskih izložbah na temelju Pariške izložbe od god. 1855.* (Karlovac: Tiskarski i književni zavod Abela Lukšića, 1862.), 4.

²⁰ Đuro DEŽELIĆ, *Dragoljub. Hrvatski kalendar za godinu 1864.* (Zagreb: tiskara Dragutina Albrechta, 1864.).

²¹ Miroslava DESPOT, „Nekoliko dokumenata o postanku i razvoju prve gospodarsko-privredne izložbe u Zagrebu 1864.“, *Historijski pregled* 1. (1958.), 48-55.;

Miroslava DESPOT, „Osvrt na rad zagrebačke trgovačke komore za Bachova apsolutizma“, u: *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*, ur. Ivo VINSKI (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1967.), 27-71.;

Miroslava DESPOT, „Osvrt na štampanu građu i literaturu o gospodarskoj povijesti Hrvatske od 1850. do 1918.“, u: *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*, ur. Ivo VINSKI (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1967.), 269-391.;

Miroslava DESPOT, „Privreda Hrvatske na domaćim i međunarodnim izložbama do osnivanja Zagrebačkog zbora 1910. g.“, *Povijesni muzej Hrvatske, predavanja* 17. (1969.);

Miroslava DESPOT, „Slavonija na gospodarskoj izložbi 1864.“, U: *Materijali naučnog skupa „Prvo radničko društvo u Jugoslavenskim zemljama- Osijek 1867.“*, ur. Zdravko KRNIĆ (Slavonski Brod: Općinsko vijeće Saveza sindikata Jugoslavije Osijek i Historijski institut Slavonije, 1969.), 25-43.;

Miroslava DESPOT, „Obrtničko društvo u Zagrebu.“, *Materijali naučnog skupa „Prvo radničko društvo u Jugoslavenskim zemljama -Osijek 1867.“*, ur. Zdravko KRNIĆ (Slavonski Brod: Općinsko vijeće Saveza sindikata Jugoslavije Osijek i Historijski institut Slavonije, 1969.), 227-240.

pod naslovom *Očevi i sinovi*²², povjesničarka Iskra Iveljić prenijela je mnogo korisnih podataka za analizu izložbe, a ističu se politički događaji za vrijeme odvijanja Izložbe. Ista autorica je u članku *O nekim vidovima slavonsstva u časopisu „Slavonac“*²³ ponudila analizu „umjerenog slavonsstva“ koju utjelovljuje list Slavonac za vrijeme polemike oko naziva Izložbe. U sedmom broju *Glasnika arhiva Slavonije i Baranje* izdan je i članak povjesničarke Agneze Szabo, *Utjecaj političkih prilika na pripremu i održavanje prve gospodarske izložbe u Zagrebu 1864. godine s posebnim osvrtom na Slavoniju i grad Osijek*. U njemu je, uz pregled organizacije izložbe, autorica analizirala izložbeni katalog kako bi promotrila strukturu Izložbe prema regionalnom sastavu.²⁴ Analiza povijesti nastanka građanskog društva u drugoj polovici 19. stoljeća Mirjana Gross i Agneze Szabo, *Prema Hrvatskome građanskom društvu u poglavlju Suprotnosti hrvatske jugoslavenske i srpske nacionalne ideologije*²⁵ prikazuje polemiku nastalu oko naziva izložbe u kontekstu širih hrvatsko-srpskih odnosa. Tijek izložbe u istoj studiji prikazano je u poglavlju *Buđenje privredne energije i Gospodarska izložba 1864.*²⁶

2. Privredni život u Civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji

U vrijeme feudalizma se stanovništvo Trojedne kraljevine bavilo poljoprivredom, pri čemu se javio ekonomski odnos oblikovan naturalnim priređivanjem. Stupanj feudalne seoske poljoprivrede zasnivan je na tradicionalnim metodama sadnje i korištenjem primitivnog oruđa, te podjelom rada. S druge strane se u gradovima primijetila prisutnost obrtništva koje je uslijed niske razine proizvodnje bilo dostatnim samo za trgovanje na lokalnoj razini. Unatoč niskoj razini privređivanja i u selima i u gradovima, javio se sloj „krupne trgovačke buržoazije“ koja se naglo obogatila eksploatacijom prirodnih izvora, najčešće drva.²⁷

Povjesničar Bogdan Stojsavljević je naglasio važnost šume u smislu održanja kolektivnog društvenog života. Jednostavnije pojašnjeno, šume su smatrane zajedničkim vlasništvom feudalaca i kmetova. U kontekstu zajedničkog vlasništva se promijenio stav prema šumama,

²² Iskra IVELJIĆ, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: Leykam international, 2007.).

²³ Iskra IVELJIĆ, „O nekim vidovima slavonsstva u časopisu „Slavonac““, *Historijski zbornik* (1987.), 139-156.

²⁴ Agneza SZABO, „Utjecaj političkih prilika na pripremu i održavanje prve gospodarske izložbe u Zagrebu 1864. godine s posebnim osvrtom na Slavoniju i grad Osijek“, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje* 7 (2007.), 37-54.

²⁵ Mirjana GROSS-Agneza SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća* (Zagreb: Globus, 1992.), 181-191.

²⁶ *Ibid.*, 295-300.

²⁷ *Ibid.*, 12.

čijim se razlogom navodi visoka tržišna potražnja drva. Navedeno je predstavljalo dovoljan povod da vlastela, u svrhu ostvarenja brzog i uspješnog stjecanja profita, ograniči kmetovima korištenje šuma. Kako se uvidjela neutaživa potreba tržišta za drvom, tako su i šume nakon ukinuća feudalizma bila predmetom dugogodišnjih sporova između bivših feudalnih obveznika i feudalaca.²⁸

Na lokalnim urbarijalnim sudovima provodile su se segregacijske parnice koje je potvrđivao Banski stol u Zagrebu, čije su presude u većini slučajeva bile izglasane u korist bivše vlastele.²⁹ U svom djelu je Stojsavljević prenio dio govora saborskog zastupnika Dragutina Pisačića, na Saboru iz 1890. godine, a koji se smatrao jednim od rijetkih komentatora o nepravednoj provedbi zemljišne segregacije: „Uzelo se seljaku dobro zemljište pred nosom i podalo malodobnom a sada punodobnom vlastelinu, uzela se seljaku dobra livada, pa dala vlastelinstvu. Što je dobio seljak? Dobio je krčevinu i grmlje, što je morao svojim troškom još krčiti (...).“³⁰ Naime, proces modernizacije je promijenio ulogu šuma iz izvora praktične društvene koristi u izvor naglog stjecanja profita, što se smatra jednom od mogućih promjena kapitalizma koje su povezale seosko stanovništvo s novim društvenim odnosima.

Potrebno je istaknuti tvrdnju Mirjane Gross koja je navela da je među veleposjedničkim plemstvom stvorena „konzervativna ideologija“ s namjerom da se akumulacija kapitala približi veleposjedu i razvoju agrarne ekonomike. Umjesto da se kapital odnosi samo na industrijska središta i gradove, veleposjedničko plemstvo kao manjina u Trojednici, udružilo se s ugarskim veleposjednicima kako bi zajedničkim nastupom činili protutežu industrijalizaciji.³¹ Igor Karaman je slično opisao povezanost između slavonskih veleposjednika i ugarskih krugova, s ciljem „ograničenja privredne snage domaće buržoazije, okupljene u gradu Zagrebu“. Navedeno je bilo značajnije naglašeno za vrijeme banovanja Károlyija Khuena-Héderváryija. U posljednjim desetljećima 19. stoljeća, prema Karamanu, interesi slavonskog veleposjedništva

²⁸ Bogdan STOJSAVLJEVIĆ, *Povijest sela. Hrvatska-Slavonija-Dalmacija 1848-1918.* (Zagreb: Prosvjeta, 1973.), 31-32.

²⁹ Ibid., 42.; Igor KARAMAN, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću* (Zagreb: Školska knjiga, 1972.), 18-21.

³⁰ Saborski dnevnik, CXIX saborska sjednica od 18. studenog 1890. u: Bogdan STOJSAVLJEVIĆ. *Povijest sela. Hrvatska-Slavonija-Dalmacija 1848-1918.* (Zagreb: Prosvjeta, 1973.), 53.

³¹ Mirjana GROSS, „O društvenim procesima u sjevernoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća“. *Društveni razvoj u Hrvatskoj: (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)* ur. Mirjana GROSS (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1981.), 350-351.

stavljani su ispred ciljeva zagrebačkog građanskog društva počecima izgradnje željezničke pruge u Slavoniji.³²

Upravo je osnivanje Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva 1841. godine bilo potaknuto spomenutim razlozima, to jest niskim stupnjem proizvodnje za zadovoljenje vlastitih potreba i lokalne trgovine, te željom stjecanja profita putem uvođenja agrarne ekonomike. Uz Društvo se veže praktična vizija potrebe, ali i ideološka pretpostavka kojoj se temelji mogu pronaći u godinama kada se u političko-kulturnom životu javio ilirski pokret čiji su nositelji težili sveobuhvatnom pogledu na društvena zbivanja. Osim političko-kulturnog rada, taj pokret je potaknuo i osnivanje Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva kao „privredno preporodne institucije“.³³ Povjesničarka Miroslava Despot navodi da je cilj Društva bio „unapređenje poljoprivrede odnosno upoznavanje hrvatskih poljoprivrednika s racionalnijim metodama obrađivanja zemlje kako bi se na taj način povećali prihodi s njihovih imanja“.³⁴ Pokušaj inkluzivnosti bio je daleko ograničen. Članovi Društva bili su trgovci, obrtnici i svećenstvo. Agneza Szabo smatra kako je razlogom toga bila mala razina pismenosti i siromaštvo stanovništva. Godišnje članstvo iznosilo je 6 forinti.³⁵

U siječnju 1842. godine je počelo izlaziti službeno glasilo Gospodarskog društva pod nazivom *List mesečni Horvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva*. Nakon što su se izvršile izmjene naziva u više navrata, 1855. godine je ono bilo prihvaćeno kao *Gospodarski list*, naziv koji se zadržao do danas.³⁶ Obraćajući pozornost na prvi broj Lista, unutar njega je bio objavljen zapisnik s prve sjednice iz studenog 1841. godine. Ono je sadržavalo pozdravno pismo osnivača Društva i prvog predsjednika istog, Juraja Haulika. U svome pismu je zagrebački biskup Haulik naveo kako se „kvalitetno englesko poljsko gospodarstvo“ smatra uzorom, pri čemu je istaknuo

³² Igor KARAMAN, *Industrijalizacija građanske Hrvatske 1800-1941*. (Zagreb: Naprijed, 1991.), 53-54.

³³ Goran ARČABIĆ, „Formiranje i rad Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva u vrijeme preporoda (1841.-1848.)“, *Povijesni prilozi*, (2003.), 311.

³⁴ Miroslava DESPOT, „Osvrt na rad zagrebačke trgovačke komore za Bachova apsolutizma“, u: *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*, ur. Ivo VINSKI (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1967.), 41.; Agneza SZABO, *Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu 1860.-1873. sv. 1.* (Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu Zavod za Hrvatsku povijest, 1987.), 171.

³⁵ Agneza SZABO, *Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu 1860.-1873. sv. 1.* (Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu Zavod za Hrvatsku povijest, 1987.), 171.

³⁶ Goran BEINRAUCH, „Gospodarski list slavi 180 godina postojanja“ <https://gospodarski.hr/rubrike/ostalo/gospodarski-list-danas-slavi-180-godina-postojanja/> (pristup ostvaren: 27.2.2023.)

plodnost tla i prirodnih bogatstava u Trojedinici. Osim toga, kao razlogom pojave loših rezultata navodi seljaštvo:

Želeći se o tome osvědčiti, dosta je, ako mimogred oko bacimo na našega seljana i njegovo kućanstvo. (...) hérdjavo stanje kućanstva i neuredni način življenja seljana našega u uzkom savezu stoji s njegovim nevaljanim i zanemarenim poljskim gospodarstvom; (...) Nebi li Englez ili Belgijanac mislio, da mnoga njiva naša nova je jama, u kojoj se glina kopa, a mi vidimo, da se na njoj često sije, ter još takovo sême, koje nit je očistjeno, niti občinjeno i na mĕsto od najboljega ponajviše od nevaljana i pokvarena žérnja uzima se? Može li radnja bolja da je s orudjem, s kojim se veći dio silah i težaka i marhe badava troši? Nepokazuje li lĕnost, kojom se gnoj (djubre) sakuplja, nemarnost i opaki način, kako se š njime postupa, da mu ljudi niti cĕne, niti naravi, niti koristi pravo nepoznadu?³⁷

Nadalje, Haulik ističe kvalitetnu proizvodnju vina u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji, te važnost šuma kao prirodnog resursa, za čije rukovanje je potrebna uspostava odgovornog i discipliniranog odnosa (prema istom). On navodi kako su nositelji svijesti o gospodarskom napretku „plemići našega naroda, koji su to po svojem dostojanstvu, po svojoj znanosti, i po svojem imetku učiniti kadri (...) i koji, bez pohlĕpe, za svojom koristi radeći i nagradjeni jedino onom savĕštju, da su blago bližnjega svoga unaprĕdili, mogući su užitak srĕtnog svog stanja još većima umnožiti.“³⁸ Glavna zadaća ovih viših slojeva društva je učenje o novitetima na području gospodarstva, kao i poticanje seljaštva na „razmišljanje i na radnju“.³⁹ Vezano uz „seljačku glupost“ nadovezao se i Stojšavljević koji je istaknuo da je elita definirala seljaštvo „izrazito apstraktno i relativno zatvoreno za novitete“, što se može potkrijepiti predodžbama o krivnji seoskog naroda za loš seoski razvoj.⁴⁰ Međutim, potrebno je istaknuti objašnjenje ovog fenomena kojeg su Gross i Szabo klasificirali kao prijelaznu fazu refeudalizacije, a koja je istovremeno bila i fazom učenja (prilagodbe) sela na tržišnu privredu, dok se krivnja za lijenost i nedovoljnu marljivost seljaka smatra jednim od načina kojima su si veleposjedništvo i buržoazija podarili uloge prosvjetitelja stanovništva na nove društvene uvjete.⁴¹ Tijekom 1850-ih godina se

³⁷ Govor J. Haulika na prvoj skupštini hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva 24. studenog 1841. godine, U: *List mesečni Horvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva* 1 (Zagreb), 26.1.1842., 5-8.

³⁸ Ibid., 8.

³⁹ Ibid., 8.

⁴⁰ Bogdan STOJŠAVLJEVIĆ, *Povijest sela. Hrvatska-Slavonija-Dalmacija 1848-1918.* (Zagreb: Prosvjeta, 1973.), 64.

⁴¹ Mirjana GROSS-Agneza SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća* (Zagreb: Globus, 1992.), 94-95.

Gospodarsko društvo proširilo putem osnivanja podružnica.⁴² Unatoč tome što je osnivačka euforija sa sobom donijela mnogo članova, broj od 1 140 članova u 1850. godini se smanjio na broj od 481 člana u 1859. godini. Szabo navodi kako se razlog tome nalazio u izdašnoj godišnjoj članarini.⁴³

Što se tiče ciljeva Društva, prosvjetni ciljevi su se ispunjavali na sastancima i u radionicama, dok je dugogodišnji plan bio usmjeren prema osnivanju nastavne ustanove za provođenje moderniteta u gospodarstvu. Navedeni cilj se ostvario 1860. godine kada se otvorilo Križevačko gospodarsko učilište. Stojsavljević je napomenuo da je novootvorena škola prva takvog tipa na Balkanu, a podučavala je na „narodnom jeziku“.⁴⁴ Godine 1863. Društvo je dobilo priznanje od Namjesničkog vijeća za „najznamenitije“ društvo u Civilnoj Hrvatskoj.⁴⁵

Promatrajući organizaciju izložbi, izdvajaju se podaci kako je Društvo organiziralo lokalne izložbe koje su se održale u 1852. i 1853. godini u Zagrebu, te kako je postojao plan udruživanja s Trgovačko-obrtničkom komorom, te organiziranjem zajedničke izložbe 1857. godine koja se smatrala pripremom planirane izložbe u Beču 1869. godine. Međutim, planirani projekt se nije realizirao ni na području Zagreba ni Beča. Szabo je istakla da su uzroci neostvarenja bečke izložbe bili nepovoljni političkih i financijski razlozi.⁴⁶ Umjesto takvog plana se organizirala manja izložba grožđa i vina koja se održala u Zagrebu 1858. godine. Osim u Zagrebu, izložbe su bile održane i u Križevcima 1860. godine, te u Božjakovini 1861. godine. Izložba Trojedne kraljevine se održala 1864. godine, nakon čega su se kreirali brojni planovi za izložbu (sličnu navedenoj) za 1867. godinu, no organizacija iste je propala uslijed „nepredviđenih nepovoljnih okolnosti“. U periodu od 1864. do 1891. godine se primjećuje kako je djelovanje Društva bilo poprilično skromnije. Pedeseta obljetnica osnivanja Društva je bila razlogom poticanja

⁴² Krenuvši od Gline, preko Petrinje, Križevaca, Ludbrega, Karlovca, Varaždina, Zagreba, Čakovca, Otočca (1843.), Brezovice (1845.), Siska (1846.), Klanjca (1846.), Moslavine (1847.), Krapine, Rijeke, Fužina, Bakra, Novog (1854.), sve do Sv. Ivana Zelina (1855.) i drugih. et pass.: Agneza SZABO. *Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu 1860.-1873. sv. 1.* (Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu Zavod za Hrvatsku povijest, 1987.), 171-172.

⁴³ Ibid., 172.

⁴⁴ Bogdan STOJSAVLJEVIĆ. *Povijest sela. Hrvatska-Slavonija-Dalmacija 1848-1918.* (Zagreb: Prosvjeta, 1973.), 70.

⁴⁵ Prema: IVELJIĆ, *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća.* (Zagreb: Leykam international, 2007.), 41.

⁴⁶ Agneza SZABO, *Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu 1860.-1873.*, sv. 1. (Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu Zavod za Hrvatsku povijest, 1987.), 172.; Cf.: Miroslava DESPOT, „Osvrt na rad zagrebačke trgovačke komore za Bachova apsolutizma“, u: *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*, ur. Ivo VINSKI (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1967.), 45.

organizacije nove gospodarske izložbe koja se održala od 15. kolovoza do 15. listopada 1891. godine u Zagrebu.⁴⁷

Tijekom svih tih planova se i izdvaja kako se na glavnoj godišnjoj skupštini 1856. godine spomenuo i osnutak slavonskih podružnica u Miholjcu, Našicama i Valpovu, čije je djelovanje bilo zabilježeno do 1859. godine, nakon čega su se zatvorile. Despot tvrdi da je uzrok navedenome bila težnja da se Slavonija odcijepi od Hrvatske.⁴⁸ Prema prikazu Agneze Szabo o članovima područnih odbora gospodarskog društva između 1860 i 1863. godine, u Slavoniji su bili aktivni područni odbori u Đakovu (1860.-1869.) i Požegi (1863.).⁴⁹

Osim toga, nakon revolucija 1848./1849. godine, u Monarhiji je uslijedio period monarhijske restauracije na temeljima terezijanskih i jozefinističkih elemenata prosvjećenog apsolutizma s elementima liberalnih načela, a čije bi djelovanje omogućilo i nesmetani kapitalistički razvoj. Posljedicom toga je bečki ministar trgovine, Karl Ludwig von Bruck, u ožujku 1850. godine naložio osnivanje tri trgovačko-obrtničke komore za Hrvatsku (Zagreb), Slavoniju (Osijek) i Primorje (Rijeka). Uz to su bile predviđene i komore za Dalmaciju i za Vojnu krajinu, a koje su se naknadno realizirale u Senju i Sisku.⁵⁰ Na ranije istaknutu potrebu osnivanja komore za Hrvatsku je ukazala Miroslava Despot 1949. godine. Ona se temeljila na prijedlogu Jacquesa Epsteina u društvu *Slavljska lipa*. U tome društvu su članovi bili Slaveni koji su se nalazili unutar Monarhije, dakle Česi, Slovaci, Slovenci, Hrvati i Srbi s austroslavističkim načelima. Epstein je naglasio da bi osnivanje komore ostvarilo „procvietanje térgovine i unapredjenje obértnosti (...)“.⁵¹ Unatoč smatranju kako taj prijedlog nije činio izravnu poveznicu s osnivanjem komora, ono se može smatrati potvrdom o potrebi osnivanja jedne takve institucije na prostoru Trojednice.⁵²

⁴⁷ Agneza SZABO, *Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu 1860.-1873.* sv. 1. (Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu Zavod za Hrvatsku povijest, 1987.), 173.; et pass. Igor GOSTL, *Najsajjnija zagrebačka predstava*. (Zagreb: ABC Naklada, 1996.).

⁴⁸ Miroslava DESPOT, „Osvrt na rad zagrebačke trgovačke komore za Bachova apsolutizma“, u: *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*, ur. Ivo VINSKI (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1967.), 46.

⁴⁹ Agneza SZABO, *Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu 1860.-1873.* sv. 1. (Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu Zavod za Hrvatsku povijest, 1987.), 180.

⁵⁰ Miroslava DESPOT, „Osvrt na rad zagrebačke trgovačke komore za Bachova apsolutizma“, u: *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*, ur. Ivo VINSKI (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1967.), 30.

⁵¹ Ibid., 29.

⁵² Ibid., 29.

U svojoj je knjizi *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji* povjesničar Rudolf Bičanić naveo kako je osnovni cilj komora „da budu kod centralne vlade legitimni predstavnici interesa trgovačkog i industrijskog kapitala i obrtnika.“⁵³ Komora se smatrala posrednikom između zakonodavnih ovlasti i buržoazije u razvoju, pri čemu se njezin zadatak odnosio na osnivanje infrastrukture ekonomskog razvoja kako bi ista poticajno utjecala na rast i razvoj kapitalističkih odnosa u nadležnim regijama. Za primjer se može izdvojiti zagrebačka Trgovačko-obrtnička komora koja je obrađivala pitanja vezana uz željeznički i riječni promet, te isušivanje Lonjskog polja. Njezin aktivan rad je bio primjetan u području statističke obrade podataka o djelatnosti stanovništva u Civilnoj Hrvatskoj, pri čemu je većinski udio ostvarivao komorski tajnik Imbro Tkalac. Uz to je postojala inicijativa za osnivanjem privredne škole u Zagrebu za obrazovanje kadra, dok su zahvaljujući zaslugama tajnika Tkalca bili uvedeni podaci o obrtnicima i začecima tvorničkih djelatnosti.⁵⁴

U lipnju 1853. godine je osnovana Trgovačko-obrtnička komora u Osijeku. U prvih trideset godina postojanja Komore, istaknuo se rad komorskog tajnika Josipa Posnera.⁵⁵ On je izradio popis svih trgovaca i obrtnika u Slavoniji, kao i statističke preglede u okviru godišnjih ekonomskih izvješća za Slavoniju. Tijekom 1854. godine su se pojavili brojni prijedlozi o ujedinjenju zagrebačke i osječke komore, a poticaj tome je bilo mišljenje da bi Beč uslijed nastale financijske krize (potaknute Krimskim ratom) mogao smanjiti nepotrebne troškove.⁵⁶ Nastavljajući na ovakav prijedlog ujedinjenja komora, u Posnerovom tekstu *Promemorije* se ono argumentirano odbacilo i negativno ocijenio ishod potencijalnog ujedinjenja. Glavni argumenti su se vezali uz suprotne strategije razvoja regija, pošto je Osijek u tržišnom i prometnom smislu gravitirao prema Pešti, dok je Zagreb prema Trstu i središnjoj Austriji.⁵⁷ Međutim, u pripremi

⁵³ Rudolf BIČANIĆ, *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750.-1860.* (Zagreb: JAZU, 1951.), 355.

⁵⁴ Miroslava DESPOT, „Osvrt na rad zagrebačke trgovačke komore za Bachova apsolutizma“, u: *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*, ur. Ivo VINSKI (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1967.), 35-36.

⁵⁵ Josip Posner djeluje kao komorski tajnik do 29. prosinca 1885. godine. et pass.: Mira KOLAR, „Razvoj trgovačko-obrtničke komore u Osijeku“, *Osijeker Sammelband* 21/20 (1994.), 203.

⁵⁶ Miroslava DESPOT, „Osvrt na rad zagrebačke trgovačke komore za Bachova apsolutizma“, u: *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*, ur. Ivo VINSKI (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1967.), 38.

⁵⁷ Igor KARAMAN, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću.* (Zagreb: Školska knjiga, 1972.): 88-90.

Izložbe Trojedne kraljevine se zabilježilo sudjelovanje obaju komora. Za grad Osijek je u Podružnom odboru izložbe naveden Josip Posner.⁵⁸

Sustavni pregled ekonomske slike Slavonije su bili omogućeni zahvaljujući Posnerovoj djelatnosti i bogatoj ostavštini statističkih popisa, u okviru rada u osječkoj komori. Na temelju Posnerovih izvješća je u knjizi *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću* povjesničar Igor Karaman pripremio analizu o gospodarskoj djelatnosti i početku industrijalizacije u Slavoniji. Unutar te knjige Karaman ističe da se na području Slavonije tijekom 1850. godine zabilježena je prisutnost 158 trgovaca i 2749 obrtnika.⁵⁹ Trgovina je često ovisila plodnim godinama, vanjskoj potražnji, financijskim krizama i kompliciranoj prometnoj komunikaciji. Najsigurnijom vrstom trgovine je bila trgovina drvom, čija je potražnja unutar Monarhije bila iznimno velika.

Prema stanju veleposjeda se uviđaju počeci drvnoprerađivačke industrije. Za primjer se može navesti veleposjed s parnom pilanom u Nuštru pod posjedom grofa Khuena.⁶⁰ Osim toga, 1863. godine se nalazi zabilješka o tome kako je Josip Juraj Strossmayer „prodao sedam tisuća hrastova trgovcima Franji Türku i Vjenceslavu Turkoviću za 154 350 forinti.“⁶¹ Obrisi navedenog industrijskog početka su bili prisutni i u Osijeku, kao i u okolici Požege. Sredinom 19. stoljeća su se u Osijeku nalazile najveće tvornice svile, žbice i ulja. Od navedenih se ističe tvornica svile čije se sudjelovanje bilježi na Pariškoj izložbi održanoj 1855. godine, izlažući „sirovu i dvovlasastu, odnosno trovlasastu mjerenu svilu“⁶², te se prema Posnerovoj anketi iz 1858. godine saznaje se da je porez išao izravno u Beč, s obzirom da je tamo prijavljeno središte kompanije. Pogon tvornice svile obuhvaćao je 112 zaposlenika, od kojih se brojalo 70 odraslih žena i 22 djevojčice (mlađe od 14 godina). U okolici Požege je najveći pogon bila tvornica stakla Zvečevo, u kojoj je radilo 104 zaposlenih, većinom odraslih muškaraca.⁶³ Karaman navodi da je

⁵⁸ *Album uspomenica na prvu dalmatinsko-hrvatsko-slavonsku izložbu plodinah, tvorinah i umjetninah u Zagrebu god. 1864.* (Zagreb: 1864.), 17-18.

⁵⁹ Prema: Igor KARAMAN, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću* (Zagreb: Školska knjiga, 1972.), 88.

⁶⁰ *Ibid.*, 91.

⁶¹ Robert SKENDEROVIĆ, „Upravljanje šumama đakovačkoga biskupijskog vlastelinstva u vrijeme biskupa Josipa Jurja Strossmayera (1850. –1905. godine)“, *Časopis za suvremenu povijest* 50/3 (2018.), 659.

⁶² Osječka svilara bila je najstariji pogon koji je nastao kao državni pothvat širenja svilarstva u 18. stoljeću. Pogon je privatiziran u prvoj polovini 19. stoljeća kada ulazi u zakup privatnih poduzetnika iz Beča. Glavni upravitelj Osječkog svilarskog pogona bio je Johann Friedberg. Prema: Igor KARAMAN, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću* (Zagreb: Školska knjiga, 1972.), 93.

⁶² *Album uspomenica na prvu dalmatinsko-hrvatsko-slavonsku izložbu plodinah, tvorinah i umjetninah u Zagrebu god. 1864.* (Zagreb: 1864.), 90.

⁶³ Igor KARAMAN, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću* (Zagreb: Školska knjiga, 1972.), 97.

bila komora bila usmjerena prema Ugarskoj zbog izglednijeg razvoja željeznica nego u Slavoniji pa tako i boljem plasiranju proizvoda u inozemstvu.⁶⁴

Obrtničko društvo bilo je osnovano 1864. godine. Predsjednik društva bio je Mijo Krešić, a tajnik Kamilo Bedeković. Za vrijeme osnivanja je društvo imalo 6 odbornika i 63 člana, te je ono za cilj imalo napredovanja modernizacije obrtništva na području stjecanja novih znanja i vještina u svrhu povećanja i modernizacije proizvodnje.⁶⁵ Bedeković je sastavio knjižicu *O postanku i djelovanju Obrtničkoga društva u Zagrebu* u kojoj je prenio izvješća odbora, te naveo zapisnike glavnih skupština održanih od travnja 1864. do veljače 1866. godine. Najzanimljiviji dio ovog rada je *Izvještje upravljajućega odbora obrtničkoga društva* koji se održao 18. prosinca 1864. godine, tijekom čega se glavnom stavkom bilježi Izložba Trojedne Kraljevine. Uz pohvale i ishode Izložbe, u izvješću se navelo kako je potrebno da institucije (poput Obrtničkog društva) budu potporom „narodnom gospodarstvu i obrtu“, kako bi se „izumljeni domišljaji i predlozi promatrali, podupirali i do izvršenja dovodili“.⁶⁶ Nakon što se izdvojila zadaća Društva u modernizaciji privrede, naveli su se dezintegracijski elementi razvoja, pri čemu se našla kritika škola koje tek na određenom nivou ostvaruju minimalni oblik obrazovanja za buduće privrednike. Uz to se navodi kako je nužna ustrojba obrtničkih škola za obrazovanje šegrta i kalfi. Primjećuje se da je obrtničko društvo zagovaralo i slične modernizacijske temelje za razvoj privrede. 1869. godine je Obrtničko društvo prestalo sa svojim djelovanjem, ali su obuhvaćene ideje i nastojanja ovog Društva bile ukomponirane u tada novoosnovano Prvo zagrebačko radničko društvo 1873. godine.⁶⁷

Potrebno je istaknuti kako su „odigrana“ zbivanja oko sredine 19. stoljeća smatrana začetkom industrijskog razvoja, čiji se razvojni tijek promatra kao dominantni izvor iz perspektive izvora zaposlenja ili prihoda sve do sredine 20. stoljeća. Imajući navedeno na umu, podaci o stanovništvu Civilne Hrvatske i Slavonije iz 1857. godine ukazuju kako je ono prema zanimanju bilo u većini „pomoćnim radnicima u poljoprivredi koji čine 17,15%“⁶⁸ (od ukupnog

⁶⁴ Ibid., 81.

⁶⁵ Iskra IVELJIĆ, *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: Leykam international, 2007.), 42-43.

⁶⁶ Kamilo BEDEKOVIĆ, *O postanku i djelovanju Obrtničkoga društva* (Zagreb: Narodna tiskarnica dra. Ljudevita Gaja, 1866.), 5.

⁶⁷ Iskra IVELJIĆ, *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. (Zagreb: Leykam international, 2007.), 43-44.

⁶⁸ Usp.: Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, „Prvi opći popis stanovništva u Habsburškoj Monarhiji iz 1857.: Konceptija, metodologija i klasifikacija popisnih obilježja“, *Časopis za suvremenu povijest* (br. 40., 2008.), 541.

stanovništva). Petar Korunić navodi da se u toj skupini nalazi seosko stanovništvo sa zemljišnim posjedom, kao i seosko stanovništvo bez zemljišnog posjeda, ali koji rade na posjedima bivših feudalaca.⁶⁹ Uvidom u trgovačke odnose, djelovanja Civilne Hrvatske i Slavonije su bila odvojena, uz minimalnu razinu komunikacije, pri čemu je prva gravitirala prema austrijskom, a druga prema ugarskom tržištu. Suradnja koja bi se odnosila na zajednički ekonomski i privredni nastup Civilne Hrvatske i Slavonije se činila kontraproduktivnim za razvoj zasebnih regionalnih privreda.

U idućim poglavljima analizira se pokušaj okupljanja Trojednice u obliku Izložbe koja je temeljena na radu spomenutih institucija, to jest Trgovačko-obrtničke komore, Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva i Obrtničkog društva. Predstavnicima navedenih institucija su objedinjeni i prikazani u obliku „glavnog odbora“ za pripremu Izložbe Trojedne kraljevine.⁷⁰

3. Transnacionalna obilježja gospodarske izložbe u Zagrebu 1864. godine

Transnacionalna povijest je analitički pristup u historiografiji koji se javio uglavnom u okviru američke historiografije 90-tih godina prošlog stoljeća.⁷¹ Glavni je cilj transnacionalnog pristupa povijesti prevladavanje nacionalnih granica, ali i nadilaženju metodološkog nacionalizma u historiografiji. Transnacionalni pristup omogućio je analizu procesa dugog trajanja, poput moderniteta, industrijalizacije, razvoja nacionalizama i iseljništva na internacionalnoj razini. Tim pristupom se želi dokazati da su povijesni procesi, bili oni pozitivni ili negativni, produkt razmjena informacija van državnih ili imperijalnih granica.⁷² Prema povjesničaru Axelu Körneru, transnacionalni pristup historiografiji omogućuje spoznaju procesa koji se teško mogu prepoznati unutar kategorija nacionalnih historiografija. Nadalje, Körner

⁶⁹ Petar KORUNIĆ, *Naselja i stanovništvo hrvatskih pokrajina 1750-1857. godine, sv. 2. Sumarni pregledi popisa stanovništva hrvatskih pokrajina od 1746/51. do 1857. godine* (Zagreb: Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, FF press, 2018.), 725-726.

⁷⁰ „Centralni odbor“ prema: Rudolf HORVAT. *Povijest trgovine u Hrvatskim zemljama*. (Zagreb: AGM, 1994.), 175.

⁷¹ Jedan od „pionira“ transnacionalne historije je feministička studija, *Borderlands: The New Metziza* povjesničarke Glorije Anzaldue, 1987. godine. Također, konceptualizacija transnacionalnog proizašla je iz Kulturalnih studija u sklopu projekta američkih sveučilišta u Chicagu i Pensylvaniji pod nazivom Project for Transnational Cultural Studies 1988. godine. Prema: Fiona PAISLEY - Pamela SCULLY ur., *Writing Transnational History* (London- New York- Oxford- New Delhi- Sydney-Bloomsbury, 2019.), 2.; Pierre-Yves SAUNIER, *Transnational history* (Hampshire: Palgrave Macmillan, 2013.), 14-15.

⁷² Fiona PAISLEY - Pamela SCULLY ur. *Writing Transnational History* (London- New York- Oxford- New Delhi- Sydney-Bloomsbury, 2019.), 1-4.

dodaje da se „ideje i koncepti često nedovoljno razumiju kada se u njih uguraju okviri nacionalne analize. Oni rijetko zadržavaju svoje izvorno značenje kada putuju unutar različitog kulturnog i povijesnog konteksta, tamo gdje jesu amalgamirani u postojeće načine razmišljanja.“⁷³ Povjesničar Pierre-Yves Saunier u knjizi *Transnational History* naveo je da transnacionalni pristup povijesti ima tri ključna problema koja pokušava otkriti. Prva pretpostavka vezana je uz povjesničarevu analizu raznih poveznica kontinuiteta i diskontinuiteta povijesnih procesa s naglaskom na proces globalizacije. Druga pretpostavka podrazumijeva shvaćanje da je utjecaj „drugoga“ značajan u razmjeni ideja i moderniteta. Posljednja, treća pretpostavka, implicira pojavu raznih trendova, sličnih obrazaca koji se odvijaju zaslugama pojedinaca i/ili organizacija prisutnima u nekoliko nacionalnih država.⁷⁴

Transnacionalni pristup povijesti dio je veće metodološke grane, historije isprepletanja (*Entangled history* ili *History of entanglement*). Historija ispreplitanja „uključuje i integrira teorijski i praktično-istraživački bliske i komplementarno-historijske pristupe i paradigme“⁷⁵ koje uključuju transnacionalnu povijest s historijom transfera, historijom granica i ukrštaja i globalnom historijom. Svi se ti pristupi povijesti, prema Blažević i Kušter „teorijski i konceptualno nadovezuju“.⁷⁶ Transnacionalni pristup u historiografiji postupno se razvijao ustvari iz komparativne historije. Komparativni pristup oslanja se na poredbenoj analizi sličnosti i razlika najčešće u odnosu na nacionalne ili regionalne aspekte u povijesti.⁷⁷ Transnacionalna povijest međutim ne obraća pažnju na sličnosti i razlike u pristupu. Kako tvrde Jürgen Kocka i Heinz-Gerhard Haupt u članku *Comparison and Beyond: Traditions, Scope and Perspectives*, transnacionalna povijest inzistira na vezama, transferima, interakcijama ili jednom riječju, isprepletenosti između društvenih i/ili nacionalnih formacija.⁷⁸

Transnacionalni pristup povijesti nije isto što i globalna historija. Prema Saunieru, potonja se zasniva na glavnim točkama globalnih promjena u zadanom povijesnom kontekstu, zajedno

⁷³ Axel KÖRNER, „Transnational history: identities, structures, states“, u: *Internationale Geschichte in Theorie und Praxis/ International History in Theory and Practice*, ur. Barbara HAIDER-WILSON-William D. GODSEY-Wolfgang MUELLER (Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 2017.), 265-266.

⁷⁴ Pierre-Yves SAUNIER, *Transnational history* (London: Palgrave Macmillan, 2013.), 3.

⁷⁵ Zrinka BLAŽEVIĆ-Tihana KUŠTER „Historija isprepletanja danas: teorijska polazišta i istraživačke perspektive“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 52/1 (2020.), 16.

⁷⁶ *Ibid.*, 15.

⁷⁷ Pierre-Yves SAUNIER, *Transnational history* (London: Palgrave Macmillan, 2013.), 4.

⁷⁸ Heinz-Gerhard HAUPT- Jürgen KOCKA ur., *Comparative and Transnational History: Central European Approaches and New Perspectives* (New York: Berghahn Books, 2009.), 2.

prateći različite globalizacijske procese.⁷⁹ Potrebno je svakako imati na umu i Saunierovu tvrdnju da transnacionalni pristup povijesti ne podrazumijeva negaciju nacija i izbjagavanju razmatranja nacije.⁸⁰ Povjesničari Jürgen Osterhammel⁸¹ i Christopher A. Bayly implementirali su transnacionalni pristup povijesti u svojim studijama globalne historije 19. stoljeća. Bayly je uvodu knjige *The Birth of the Modern World, 1780-1914: Global Connections and Comparisons* dao naslutiti da se „svi trendovi i događaji u prošlosti nerijetko tretiraju kroz posebne regionalne ili nacionalne historiografije, a imaju potencijal da se analiziraju zajedno.“⁸² Zajednička analiza (tj. analiza ispreplitanja) istih procesa i trendova na različitim nacionalnim teritorijima, na primjeru spomenute Baylyeve studije, ustanovila je međupovezanost i međuovisnost političkih i društvenih promjena diljem svijeta puno prije procesa globalizacije.

Ovaj dio rada nastojat će prikazati kako su internacionalne izložbe poput one u Parizu 1855. i Londonu 1862. godine inspirirale projekt organizacije nacionalne izložbe u Zagrebu 1864. godine. Zbornik radova *World Fairs and the Global Molding of National Identities: International Exhibitions as Cultural Platforms, 1851-1958.*, oslanja se na metodološke konstrukte transnacionalne perspektive. Osnovna ideja zbornika je promotriti internacionalne izložbe kao „platforme razmjene, gdje su države mogle sveukupno naučiti kako oblikovati njihove vlastite nacionalne identitete“.⁸³

Tijekom druge polovice devetnaestog i ranijih desetljeća dvadesetog stoljeća, svjetske izložbe funkcionirale su kao utjecajne platforme na kojima su države naučile kako uspješno prezentirati vlastite nacionalne identitete internacionalnoj publici.⁸⁴ Leerssen zaključuje da pojedinac izlaganjem na izložbi u suštini nije imao pretpostavku podići nacionalni zanos, nego je samo predstavljanje izložaka ostvarilo takav dojam. Izložbe su za 19. stoljeće, kada su postale popularne, u tržišnom smislu značile mnogo, posebice jer se svijet otvarao prema svjetskom tržištu u kapitalističkom kontekstu. Storm i Leerssen uputili su na isprepletenost kapitalizma i nacionalizma. Zaključili su da su internacionalne izložbe uspjele postati globalna platforma za

⁷⁹ Pierre-Yves SAUNIER, *Transnational history* (London: Palgrave Macmillan, 2013.), 3.

⁸⁰ Ibid., 11.

⁸¹ Jürgen OSTERHAMMEL, *The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century* (Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2014.).

⁸² Christopher Alan BAYLY, *The Birth of the Modern World, 1780-1914: Global Connections and Comparisons* (Malden, MA: Blackwell, 2004.), 1.

⁸³ Joep LEERSSEN- Eric STORM ur., *World Fairs and the Global Moulding of National Identities. International Exhibitions as Cultural Platforms, 1851–1958* (Leiden-Boston: Brill, 2022.).

⁸⁴ Ibid., 53.

širenje, kako inovacija u sklopu tržišta, tako i ideološkog obrasca nacionalizma. Proizvodima izloženima pod specifičnom državnom zastavom postiglo se da ono izloženo postane specifičan *trademark* promocije jedne nacije pred drugim nacijama.⁸⁵ Zbog toga su internacionalne izložbe početkom druge polovine 19. stoljeća postale platforma za predstavljanje, ali ujedno i širenje nacionalnih identiteta. Internacionalne su izložbe prestale biti aktualne dolaskom novih medija za globalno širenje informacija, u drugoj polovini 20. stoljeća gdje je Belgijska svjetska izložba 1951. posljednja postigla uspjeh i posjećenost ekvivalentna ranijim izložbama.⁸⁶

Slika 1. Međunarodna izložba u Londonu 1862., smještena u južnom Kensingtonu.

Sudionici na stranim izložbama iz Trojednice, bili su većinom veleposjednici i plemstvo.⁸⁷ Kako prenosi *Gospodarski list*, na Londonskoj izložbi 1862. godine bilo je 29 izlagača iz Trojednice, od kojih je 12 iz Osijeka, 7 iz Zagreba, 5 iz Rijeke i 5 iz Zadra. Od njih, nagrađeni su Matija Bauer, (barun) Gustav Prandau, (knez) Schaumburg-Lippe, a pohvaljeni su Melkior Leicht, I.H. Burgstaller i Tvornica kemikalija (Stabilimento dei prodotti chimici.) iz Rijeke.⁸⁸ Potencijal organizacije nacionalnih izložbi u slučaju Izložbe 1864. u Hrvatskoj su vidjeli prvenstveno činovnici i njima nadležne institucije. Njihova putovanja i izvješća neupitno su intenzivirala ambicije za organiziranje nacionalne izložbe u Trojednici. Oni su bili utjecajni pojedinci koji su dobili financijska sredstva kako bi posjetili internacionalne izložbe i analizirali pozitivne trendove u svijetu obrta, poljoprivrede i sl. Za ovu su analizu značajna njihova

⁸⁵ Ibid., 49.

⁸⁶ Ibid., 56.

⁸⁷ Agneza SZABO, „Utjecaj političkih prilika na pripremu i održavanje prve gospodarske izložbe u Zagrebu 1864. godine s posebnim osvrtom na Slavoniju i grad Osijek“, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje* 7 (2007.), 39.

⁸⁸ „Glasonoša, Domaće vijesti“, *Gospodarski list* (Zagreb), god. X. br. 30, 24. 7. 1862., 156.

izvješća s internacionalnih izložbi. Internacionalne izložbe su posjetili Josip Vranjican, član Trgovačko-obrtničke komore i Dragutin Lambl, ravnatelj gospodarsko-šumarskog učilišta u Križevcima. Iz perspektive transnacionalnog pristupa povijesti, akteri poput navedenih činovnika mogu se smatrati posrednicima razmjene ideja i informacija razvoja van teritorijalnih i etničkih granica.⁸⁹

Pravnik i političar, Josip Vranjicany-Dobrinović, posjetio je Parišku svjetsku izložbu 1855. godine. Vranjican je napisao kratko izvješće, *Opis svjetskih izložbah: na temelju Pariške izložbe od godine 1855.*, izdano je 1862. godine. Knjižica sažeto opisuje „povijestnički pregled izložbah za obrtnost i ratarstvo“⁹⁰ te sadržaj i opis „Pariške izložbe god.1855.“⁹¹ U pregledu sadržaja Pariške izložbe Vranjican je pronašao zamjerku organizatorima Pariške izložbe. Opaska je bila vezana uz raspored izložbenih predmeta koji su sortirani prema nacijama, a ne prema sadržaju predmeta. Zbog toga, ističe Vranjican, bilo je otežavajuće usporediti iste proizvode iz različitih država.⁹² Međutim, za ovu temu najzanimljiviji je uvod jer je tamo Vranjican naveo glavnu namjeru pisanja knjižice. Autor redaka se predstavio kao posrednik informacijama kako bi djelovao inspirativno stanovništvu Trojednice:

Evo dakle opet liepe sgode prometnu svietu, umnim ratarom i umjetnikom, da pokažu svoje tvorine, da se nadtiču a to ne samo pojedinci ljudi, već i cieli narod; da se vidi, u čem su ovi jaki, u čem li oni slabi (...) Imalo bi se kosnuti i naše domovine a kasnulo bi se je sigurno, da nijesmo košto u svemu tako i u tomu još bezbrižna djeca, i košto u svemu tako i u tomu tek početnici (...) nakanio sam evo koju javno progovoriti o izložbah u obće, da tako po kojega zemljaka na to poznorna učinim i da ga potaknem, nebi li se tko to odvažio i tu izložbu bar posjetiti, ako i ne udioničtvovati.⁹³

Velikom udjelu popularizaciji internacionalnih izložbi služio je tisak. Teme poput otvaranja i tijeka izložbe imaju pozitivan efekt općenito, a pojedinih poput inovacija, znanstvenih i tehničkih i praktičkih dostignuća u napretku tj. modernizaciji u svijetu su relativno dobro prolazile među čitateljima jer su članci bili opsežni. Tako je *Gospodarski list*, tjednik Hrvatsko-

⁸⁹ Pierre-Yves SAUNIER *Transnational history* (Hampshire: Palgrave Macmillan, 2013.), 34.

⁹⁰ Josip VRANJICAN, *Sveobće izložbe za obrtnost i ratarstvo: opis svjetskih izložbah na temelju Pariške izložbe od god. 1855.* (Karlovac: Tiskarski i književni zavod Abela Lukšića, 1862.), 4.

⁹¹ Ibid., 8.

⁹² Ibid., 10.

⁹³ Ibid., 1.

slavonskog gospodarskog društva 1. svibnja 1862. godine najavio otvaranje internacionalne izložbe u Londonu:

Danas će se u Londonu s velikim slavljem otvoriti svjetska izložba. Čujemo, da se i njekeji našinci spremaju u London, da vide sva čudesa svijeta ondje skupljena. Izložba ova trajat će do mjeseca Listopada- Društva željeznička omalila su vozarinu za 10 po sto za one putnike, koji se izkažu, da putuju u London na izložbu.⁹⁴

Primjerice časopis *Sidro* u svom prvom broju, objavljenom netom prije zagrebačke izložbe, u svibnju 1864., prenio je nekoliko informacija općenito o izložbama: „Izkustvo je pokazalo u drugih zemljah, da su izložbe, od vremena do vremena držane, najshodniji način, potaknuti obrtnosti i ratarstvo na napredovanje“.⁹⁵ U nastavku časopis prenosi kratke informacije održavanja izložbi u Beču, Parizu, na Novom Zelandu te u Frankfurtu.⁹⁶ Tako su čitatelji, koji nisu imali priliku sudjelovati ili posjetiti izložbu, dolazili do informacija vezanim uz aktualnosti i odvijanju tekućih izložbi. Također, zbog primjetne zastupljenosti vijesti o održavanju stranih izložbi u „domaćoj“ periodici, moglo bi se promisliti o utjecaju i drugih izložbi na izložbu Trojedne kraljevine. Primjerice, *Gospodarski list* obavijestio je da je tijekom trajanja Londonske izložbe organizirana izložba u Pragu 19. svibnja 1862. godine. List prenosi da je na praškoj izložbi organizirana lutrija „na kojoj su se dobivala ratila i gospodarske sprave (...) Ovo je doista najsgodniji način razprostranjivanja dobrih ratilah“⁹⁷. Lutrija je također bila jedan dio Gospodarske izložbe u Zagrebu 1864., stoga je možda praški primjer lutrije na poslužio kao inspiracija za lutriju na izložbi 1864. u Zagrebu. U narednom broju *Gospodarskog lista*, u rubrici „Pravi prijatelj napretka“ čitateljstvo je obavješteno o zatvaranju praške izložbe koja je završila poklicima glavnom organizatoru, Franji Hrosky.⁹⁸ Kasnije se Hrosky predstavio na Izložbi Trojedne kraljevine 1864. godine u XIV podrazredu za gospodarstveno oruđe i strojeve.⁹⁹

Ravnatelj gospodarsko-šumarskog učilišta u Križevcima, Dragutin Lambl posjetio je Londonsku izložbu 1862. godine. *Gospodarski list* prenosi da je Lambl putovao „po zemaljskom trošku“, kako bi „ondje razgledao pomnjivo sve, što se proteže na gospodarstvo, i da o tom

⁹⁴ „Glasonoša, Gospodarske vijesti“, *Gospodarski list* (Zagreb), god. X. br. 18. 1. 5. 1862., 102.

⁹⁵ „Naša izložba. Tvornih i plodina u Zagrebu“, *Sidro* (Zagreb), god. I. br.1 1.5.1864., 2.

⁹⁶ „Svašta.“, *Sidro* (Zagreb), 1.5.1864., god. I. br.1, 3.

⁹⁷ „Glasonoša, Gospodarske vijesti“, *Gospodarski list* (Zagreb), god. X. br. 23, 5.6.1862., 122.

⁹⁸ „Pravi prijatelj napredka“, *Gospodarski list* (Zagreb), god. X. br. 25, 19.6.1862., 128-129.

⁹⁹ *Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864 mjeseca kolovoza, rujna i listopada održavana u Zagrebu glavnome gradu trojedne kraljevine*, (Zagreb: Brzotiskom A. Jakića, 1864.), 197.

napiše potanko izvješće, iz kojega bi naučili naši gospodari, koji nemogu u London, što je po njih korisno.“¹⁰⁰ *Gospodarski list* je u idućim brojevima objavljivao opširne dopise s Londonske izložbe, no kako autor nije naveden niti potpisan, može se jedino nagađati jesu li dopisi Lamblovi. Konkretnija informacija glede Lambla i izvješća o Londonskoj izložbi pronaći će se u korespondenciji između predsjednika namjesničkog vijeća Ivana Mažuranića i bana Josipa Šokčevića i to dvije godine nakon Londonske izložbe. Mažuranić je u dopisu iz Beča, 22. travnja 1864. godine, postavio pitanje banu Šokčeviću, da ga se obavijesti kada će Dragutin Lambl podnijeti izvješće s Londonske izložbe i kada će račun s putnim troškovima predati računovodstvu.¹⁰¹ Dakle, moguće je da su dopisi *Gospodarskom listu* bili Lamblovi, no i ako jesu, Lambl ih nije predao kao službeno izvješće s izložbe. Potrebno je napomenuti da u je *Gospodarskom listu* krajem srpnja 1862. objavljen naslov „Seosko gospodarenje u Englezkoj od ravnatelja Drag Lambla“ kojeg šalje kao dopis iz Londona. Lambl u prvoj rečenici tvrdio da je već slao dopise *Gospodarskom listu*, no uredništvo je u tekstu naznačilo da redakcija nije zaprimila potonje. Međutim objavljeni Lamblov tekst sadrži mahom bilješke seoske svakodnevice u Velikoj Britaniji, zbog čega je izostalo izvješće s Londonske izložbe.¹⁰²

Posljedično je Londonska izložba 1862. godine ostavila snažan dojam na zagrebačku elitu, stoga je na sjednici Trgovačko-obrtničke komore 12. kolovoza 1862. godine ravnatelj Ferdinand Devidé¹⁰³ predložio osnivanje nacionalne gospodarske izložbe u Zagrebu. Taj je prijedlog jednoglasno primljen, kako navodi izložbeni katalog.¹⁰⁴ Prema istom katalogu, Devidé je na sjednici Trgovačko-obrtničke komore, naveo da Trojedna kraljevina ima potencijala u konkurenciji s ostalim nacijama. Spominje da je mogući uzrok tome „vieku odgovarajućim budjenjem driemaljuće čiloće njenih stanovnikah, i pametnim pobudjivanjem natjecanja, u današnje vrieme nuždna svakom podhvat“.¹⁰⁵ Uz prijedlog za organiziranje izložbe, Devidé

¹⁰⁰ „Glasonoša, Gospodarske vijesti“, *Gospodarski list* (Zagreb), god. X. br. 19., 8. 5.1862., 106.

¹⁰¹ HR-HDA-70 Namjesničko vijeće: 1.70; redni broj. 34 sign. 13. tehnička jedinica 79.;

¹⁰² Dragutin LAMBL, „Seosko gospodarenje u Englezkoj.“ *Gospodarski list* (Zagreb), god. X., br. 32, 7.8.1862.,163-164.

¹⁰³ Ferdinand Devidé rodio se u Pragu 1826. godine, a 1860. zaposlio se u Zagrebu kao učitelj u trgovačkoj školi. Od 1860. do 1876. godine bio je ravnatelj trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu. Prema: HR-DAZG, 857, Zbirka Uličnik Ivan, „Josip Ferdo (Ferdinand), Devidé izložba 1864.“, br. 2167.

¹⁰⁴ Mirko ŠUHAIJ- Josip Ferdo DEVIDÉ, „Predgovor“, *Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864. mjeseca kolovoza, rujna i listopada održavana u Zagrebu glavnome gradu Trojedine kraljevine* (Zagreb: Brzotiskom Ante Jakića, 1864.); Miroslava DESPOT, „Nekoliko dokumenata o postanku i razvoju prve gospodarsko-privredne izložbe u Zagrebu godine 1864.“, *Historijski pregled* 1. (1958.), 48-49.

¹⁰⁵ Ibid.

iznosi potencijalnu korist izložbi: „ovakova izložba bila bi po čitavu zemlju od neizmjerne koristi, koja se unapred nemože osjeći; jer ne samo da bi se s njom postigla vjerna slika plodovitosti, obrtne i umjetne marljivosti, nego bi se još znatno podiglo uzdanje u sama sebe“¹⁰⁶. Organizacija nacionalne Gospodarske izložbe prema Devidéu, imala je za cilj „probuditi“ uspavano stanovništvo kako bi doprinijeli cjelokupnoj ekonomskoj slici Trojednice. Povjesničarke Gross i Szabo napomenule su da je elita koristila „svoju funkciju u borbi za podizanje materijalne snage cijelog naroda“ i da će elita „prema toj propagandi, to izvršiti samo ako uz svoj kozmopolitizam, nuždan za sudjelovanje u svjetskoj ekonomiji, bude njegovala i poticala nacionalni osjećaj.“¹⁰⁷ Primjer transfera ideje internacionalne izložbe na nacionalnu može se nazvati oblikom kulturnog transfera. Nacionalni doprinos ovdje je samo dodatna pojedinost koja je u trenutku razvoja nacionalne svijesti bila više nego poželjna. Ustanovljuje se da su postojala dva pravca protoka informacija s internacionalnih izložbi prema Trojednici- od strane sudionika i činovnika. Udio činovnika u transferu ideje o nacionalnoj izložbi ipak je bio mnogo utjecajnije od sudioničkog utjecaja, prvenstveno zbog toga što su potonji bili dio privrednih institucija. Kvalitetu svog posredništva činovnici su temeljili su na stručnom iskustvu, dok je poticaj za organizaciju temeljen na političkoj tj. ideološkoj motivaciji. Prema interpretaciji Iskre Iveljić, sudionici internacionalnih izložbi bili su privredna elita koja nije činila bitnu ulogu u političkom životu Trojednice. Razlozi tome bilo je strano porijeklo privrednika i napomene da građansko društvo još nije došlo do razine emancipacije ravnopravnosti u usporedbi s inteligencijom.¹⁰⁸

4. Slavonski regionalizam u okviru nacionalne indiferentnosti

Prošlost ne-zajednica (*noncommunitates*), to jest nacionalno indiferentnih zajednica teži nadilaženju nacionalne paradigme, slično transnacionalnom pristupu. Povjesničar Prasenjit Duara je takve pristupe u historiografskoj analizi klasificirao kao „spasitelje historije od

¹⁰⁶ Ibid.

¹⁰⁷ Mirjana GROSS-Agnez SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća* (Zagreb: Globus, 1992.), 296.

¹⁰⁸ Iskra IVELJIĆ, *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. (Zagreb: Leykam international, 2007.), 176.

nacije“.¹⁰⁹ Kako bi uspjeli u svome naumu, povjesničari su svoju pozornost posvetili marginaliziranim zajednicama koje su ili često izostavljane ili zaboravljene u nacionalnim historiografijama. Na temelju rečenoga se u ovome dijelu rada provodi analiza slavonskog regionalizma, temeljena na članku *Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis* povjesničarke Thare Zahre, te zborniku radova *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe*. Uz Zahru su i drugi povjesničari analizirali nacionalnu indiferentnost, a među kojima se ističu Pieter M. Judson i James E. Bjork¹¹⁰. Istraživanja navedenih povjesničara su obuhvatila pitanja nacionalne rekonstrukcije stanovništva na teritorijalnim granicama istočne i centralne Europe, u razdoblju do Prvog svjetskog rata.

Pridajući pozornost samom procesu istraživanja nacionalne indiferentnosti, Zahra napominje da se naglasak stavlja na prošlost običnih ljudi i njihovih svakodnevnica, što označava da ideologije koje obuhvaćaju nacionalizam ne mogu biti apsolutne za cjelokupno društvo unutar određenog teritorija tijekom određenog perioda. Nadovezujući se na rečeno, u knjizi *Guardians of the Nation* povjesničara Pietera Judsona se nalazi analiza djelatnosti državnih činovnika kao važnih uloga nacionalizacije Austro-Ugarske Monarhije, temeljena na primjerima češkog, štajerskog i tirolskog pograničnog područja. Prema Judsonu, činovnički kadar na periferiji se sastojao od doseljenika koji su imali čvrst osjećaj misionarske dužnosti da nacionalno „probude“ i „izgrade“ periferijsko stanovništvo prema njemačkoj govornoj identifikaciji.¹¹¹

Dotadašnja razmatranja obogatio je zbornik radova *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe*, nastojeći dokazati da se Zahrini vidovi nacionalne indiferentnosti mogu primijeniti na šira poimanja od tada analiziranih prostornih i vremenskih granica.¹¹² Za primjer se može uzeti rad iz zbornika povjesničara Toma Verschaffela u kojemu se

¹⁰⁹ Prasenjit DUARA, *Rescuing History from the Nation: Questioning Narratives of Modern China* (Chicago, 1995.); Tara ZAHRA, „Imagined Non-Communities: National Indifference as a Category of Analysis“, *Slavic Review* 69 (2010), 94.

¹¹⁰ Stariji povjesničari, poput Eugena Webera, smatrali su fenomen „nacionalne indiferentnosti“ ostatkom ranonovovjekovnog mentaliteta odnosno starog poretka. Vidi: Eugen WEBER, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France* (Stanford: Stanford University Press, 1976); Pieter M. JUDSON, *Guardians of the Nation: Activists on Language Frontiers of Imperial Austria* (London: Harvard University Press, 2006.); James E. BJORK, *Neither German nor Pole Catholicism and National Indifference in a Central European Borderland* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2008.).

¹¹¹ Pieter M. JUDSON, *Guardians of the Nation: Activists on Language Frontiers of Imperial Austria* (London: Harvard University Press, 2006.), 10-11.

¹¹² Jon FOX-Maarten Van GINDERACHTER-James M. BROPHHY, *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe* (London- New York: Routledge, 2019.), 248.

analizirao propagandni patriotizam umjetnika i književnika u Belgiji tijekom 1830-ih godina. Osim „potrebe služenja vlastitoj naciji“, njihovi motivi su bili povezani uz procese političke demokratizacije i kulturne komercijalizacije. U spletu okolnosti se javilo trilingvalno stanovništvo koje je koristilo latinski jezik u obrazovnoj sferi, francuski jezik među elitom („visokom kulturom“) i društveno najrasprostranjeniji nizozemski jezik, što se odnosi i na lokalnu razinu. Prema tome se uviđa kako je Verschaffel bolje pokazao da je nacionalna indiferentnost na jezičnom polju postala jednom od reakcija običnog stanovništva, to jest stanovništva koje je podlijegalo procesu izgradnje nacije.¹¹³

U pravilu se nacionalna indiferentnost javlja kao „reakcija običnih ljudi na zahtjeve moderne masovne politike“, pri čemu se primjećuje antagonistički odnos nacionalizma i nacionalne indiferentnosti.¹¹⁴ Problematika istraživanja nacionalne indiferentnosti proizlazi iz pojave oskudnosti izvora. Naime, izvori u kojima se nalaze podaci o postojanju i aktivnosti nacionalno indiferentnih skupina ljudi i njihovih predvodnika su vrlo rijetki, usporedno gledajući s dominantnim izvorima izgradnje nacije. Pitanje koje se nameće je - kako analizirati izostanak nečega poput nacionalnog osjećaja? U spomenutom istraživanju *Guardians of the Nation*, Judson je izvršio analizu činovničkih izvješća kao ključnih izvora nacionalne indiferentnosti ruralnih i pograničnih dijelova Austro-Ugarske Monarhije, nakon čega je taj pristup usvojio nekoliko kritika. Sporno pitanje se odnosilo na mogućnost korištenja dokumenata nacionalnih aktivista kao dosljednijih izvora, odnosno vjernih dokaza u smislu odraza nacionalne indiferentnosti stanovništva. Nadovezujući se na rečeno, povjesničari John Breully i Maarten Van Ginderachter smatraju da je potrebno odmaknuti se od nacionalistički pisanih izvora, te da se trebaju koristiti direktni dokazi koji bi utvrdili unutarnje stavove i motive.¹¹⁵

Pridajući pozornost regionalizmima u Hrvatskoj, povjesničar Nikša Stančić je iste nazvao pokrajinskim partikularizmima. Tvrdi da su „osnovicu imali u odvojenom životu pokrajina u

¹¹³Tom VERSCHAFFEL, „Too much on their minds, Impediments and limitations of the national cultural project in nineteenth-century Belgium“. *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe* (London-New York: Routledge, 2019.), 15-35.

¹¹⁴Jon FOX-Maarten Van GINDERACHER-James M. BROPHY, „Conclusion: national indifference and the history of nationalism in modern Europe“, u: *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe* (London-New York: Routledge, 2019.), 248.

¹¹⁵Maarten Van GINDERCHATER-Jon FOX, „Introduction: national indifference and the history of nationalism in modern Europe“. *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe*, (London-New York: Routledge, 2019.), 6.; Pieter M. JUDSON, *Guardians of the Nation: Activists on Language Frontiers of Imperial Austria* (London: Harvard University Press, 2006.), 11.

prethodnim stoljećima tijekom kojih su se u pokrajinama oblikovali najviši društveni slojevi s međusobno različitim socijalnim mentalitetima, istodobno podvrgnuti različitim kulturnim utjecajima, a koji su bili nositelji različitih pokrajinskih patriotizama“.¹¹⁶ Osim toga se pronalaze i navodi nekoliko primjera partikularizama koji su bili prisutni u gotovo svim krajevima Trojednice poput kajkavskog „horvatstva“, dubrovačkog partikularizma i riječkog „fijumanstva“. Uz to se pronalazi i primjer slavo-dalmatinske ideologije pod kojom se podrazumijevaju dalmatinci kao Slaveni, a ne Hrvati, što se može uvidjeti prema riječima tadašnjeg splitskog gradonačelnika Antonija Bajamontija - „Slaveni i sutra, Hrvati nikada“.¹¹⁷ Naposljetku, Stančić tvrdi da su na hrvatskom prostoru partikularizme „nosili različiti društveni slojevi“, te da su se njihovi ciljevi razlikovali „od onih koje su se zadovoljavali očuvanjem tradicionalnih pokrajinskih identiteta do onih koji su napose u drugoj polovici 19. stoljeća svoje dalmatinstvo ili slavonstvo osjećali kao nacionalni identitet“.¹¹⁸ Međutim, ti partikularizmi nisu nikada bili prijetećim momentima u ekspanziji hrvatske nacije naspram momenata germanizacije, mađarizacije i talijanizacije tijekom 19. stoljeća. Unatoč tome što su se partikularizmi politički aktivirali i postavili kao otpor ekspanzivnom hrvatskom nacionalnom identitetu, „jezgra koja je bila nositelj pokrajinskih identiteta pokazala se preuskom da bi mogla djelovati integrativno“.¹¹⁹

Zbog nepostojanja dovoljnog broja službenih zapisnika sjednica Zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore, ali zbog fragmentarnosti sjednica Izložbenih odbora i pododbora između 1862 i 1863. godine, te izostanka izvora (odozdo) o „glasovima običnih ljudi“, istraživanje indiferentnosti u Slavoniji usmjereno je prema novinskim izvorima. Polemika *Narodnih novina* i *Pozora*, te analiza pojedinih članaka iz *Slavonca* i *Sidra* bit će centralni dio istraživanja nacionalne indiferentnosti. Na temelju spomenutih izvora se utvrđuje kako se nacionalno-agitacijski i indiferentni stavovi odražavaju na pripremu, ali i odaziv Izložbi 1864. godine.

U kontekstu pripreme zagrebačke Izložbe, nacionalna indiferentnost se artikulirala negativno ocijenjenim nazivom izložbe „hèrvatske države“. Taj su naziv osmislili članovi Središnjeg odbora Trgovačko-obrtničke komore, Hrvatskog gospodarskog društva i Hrvatskog obrtničkog društva, okupljeni u novoosnovani izložbeni odbor na zajedničkoj sjednici u

¹¹⁶ Nikša STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću* (Zagreb: Barbat, 2002.), 101.

¹¹⁷ Antonio Bajamonti „Slavi anche domani, Croati mai“, prema: Nikša STANČIĆ, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću* (Zagreb: Barbat, 2002.), 103.

¹¹⁸ Ibid., 104.

¹¹⁹ Ibid., 105.

kolovozu 1862. godine. Tijekom toga se izvršila priprema „Programa za izložbu plodinah i tvorinah u obsegu hrvatske države, imenito Dalmacije, Hrvatske i Slavonije“, čiji je koncept bio poslan na potvrdu Namjesničkom vijeću 4. prosinca iste godine. U programu su se nalazile intencije organizacije i osnovnih koncepata strukture Izložbe, kao i zamolba za odobrenje financijskog proračuna od 15 tisuća forinti. Prije davanja suglasnosti Namjesničkog vijeća, tekst programa je bio objavljen 6. prosinca unutar lista *Pozor*. Polemika između Andrije Torkvata Brlića i *Pozora* je započela Brlićevim odgovorom na program izložbe koje se temeljilo na nesuglasju s „hèrvatskim“ nazivom izložbe, te nazivom odbora i pečata.¹²⁰ Istoga dana, *Pozor* je prenio: „Ovaj središnji odbor nosit će naslov Središnji odbor izložbe plodinah i tvorinah hrvatske države u Zagrebu i rabit će na svom pečatu grb hrvatske države s napisom Izložba hrvatske države u Zagrebu 1864.“¹²¹ Nakon toga odgovora je Brlić u *Narodnim Novinama* napisao:

Program izložbe plodinah i tvorinah Hèrvatske, Slavonije i Dalmacije liep je, i želimo mu, da se izvede; nu naslov središnjega odbora: *Središnji odbor izložbe plodinah i tvorinah hrvatske države u Zagrebu* ne odobravam; a tako ni napis pečata: *Izložba hrvatske države u Zagrebu 1864* jer Slavonija i Sriem niti je bila niti će biti hèrvatska država. Mi znamo za posestrinu hèrvatsku kraljevinu, ali za hèrvatsko dèržavljanstvo mi ovdie u Slavnoj nećemo da znamo, niti ćemo na tu izložbu što slati.¹²²

U prosincu 1862. godine, u obliku opširnog odgovora je *Pozor* opisao Brlića kao osobu koja želi „bezbožnom rukom baciti sjeme razdora i mržnje, lažljivim prorokom i charlatanom“.¹²³ Unatoč činjenici kako *Pozor* nije osporio glavnu Brlićevu zamjerku spornog naziva Izložbe, on je zbog poziva na bojkot iste postao *persona non grata*:

Njemu (Brliću; D.T.) je dakle puko ime, njemu je gola ljupina dovoljna da zgazi jezgru. Ta nesretna borba o imenu još će napokon upropastiti naš narod.

¹²⁰ Miroslava DESPOT, „Slavonija na gospodarskoj izložbi 1864.“, U: *Materijali naučnog skupa „Prvo radničko društvo u Jugoslavenskim zemljama- Osijek 1867.“*, ur. Zdravko KRNIĆ (Slavonski Brod: Općinsko vijeće Saveza sindikata Jugoslavije Osijek i Historijski institut Slavonije, 1969.), 26.

¹²¹ *Pozor* (Zagreb), br. 281, 6.12.1862.; Miroslava DESPOT, „Slavonija na gospodarskoj izložbi u Zagrebu 1864.“, *Materijali naučnog skupa „Prvo radničko društvo u Jugoslavenskim zemljama- Osijek 1867.“* (1969.), 27.

¹²² *Narodne Novine* (Zagreb), br. 281, 19.12.1862.; Miroslava DESPOT, „Slavonija na gospodarskoj izložbi u Zagrebu 1864.“, *Materijali naučnog skupa „Prvo radničko društvo u Jugoslavenskim zemljama- Osijek 1867.“* (Slavonski Brod: 1969.), 28.

¹²³ *Ibid.*, 29.

Za sada pako i mi mislimo, da se nikakvo ime oktrojirati nemože i nesmiје, te bi i mi sami volili, kad bi središtni odbor bio rekao: izložba trojedne kraljevine. Ali kada središtni odbor toga učinio nije, je li vrijedno i pravedno nastojanje, da se radi imena sama stvar rapadne?¹²⁴

Na povezanost Brlićevog istupa s pitanjem etničkih odnosa Hrvata i Srba u Slavoniji je uputila i Miroslava Despot. Pitanje spomenutih odnosa potječe iz 1861. godine kada je Sabor usvojio članak 31. „kojim se priznalo postojanje srpskog naroda u Trojednoj Kraljevini i njegova posebnost.“¹²⁵ Kao Brodski zastupnik na Hrvatskom saboru 1861. godine, Brlić se zalagao za priznanje ravnopravnosti obaju etničkih skupina.¹²⁶ Potrebno je i spomenuti članak 51. o narodnom jeziku, jer se prilikom izglasavanja naziva jezika odabran „jugoslavenski“ jezik u „svekoliki obseg trojedne kraljevine za jedno i izključivo službeni jezik u svim strukah javnoga života“.¹²⁷ Prijedlozi istoga su bili različiti, od kojih se ističu „narodni“, „hrvatsko-slavonski“, „hrvatsko-srpski“ i „hrvatsko-slavonsko-srpski“ jezik. Temeljem odabira jugoslavenskog naziva jezika su bili ostavština ilirizma i prisutna jugoslavenska ideologija, dok se dodatnim razlogom odabira tog naziva navodi kako ono nije uključivalo ni srpsko stanovništvo ni regije Trojedne kraljevine.¹²⁸ Na rečeno se nadovezuje i studija *Izvorno pravaštvo* u kojoj Gross smatra da se pod jugoslavenskim nazivom jezika podrazumijevala veza između filološkog i političkog kriterija.¹²⁹ To znači da je pitanje naziva jezika određeno i regulirano prema političkoj odrednici koja može regulirati ili pogoršati odnose prisutnih etničkih skupina u Trojednici. Prije nego se odabir poslao kralju, Ivan Mažuranić kao tadašnji kancelar u Beču je u članku 51. promijenio naziv „jugoslavenski“ u „hrvatski“ jezik. Franjo Josip nije usvojio navedeni članak, jer je ono podrazumijevalo korištenje „hrvatskog“ kao službenog jezika, pošto bi u suprotnom okupljanje većeg broja Slavena izrazilo prijetnju dualizmu i državnom ustroju (iz perspektive Beča).¹³⁰

¹²⁴ *Pozor* (Zagreb), 20.12.1862. br. 292.; Miroslava DESPOT, „Slavonija na gospodarskoj izložbi u Zagrebu 1864.“, Materijali naučnog skupa „Prvo radničko društvo u Jugoslavenskim zemljama- Osijek 1867. (Slavonski Brod: 1969.), 29.

¹²⁵ Branka PRIBIĆ, „Srpsko pitanje pred hrvatskim saborom 1861.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 12/1 (1980.), 77.

¹²⁶ Miroslava DESPOT, „Slavonija na gospodarskoj izložbi u Zagrebu 1864.“, Materijali naučnog skupa, u: *Prvo radničko društvo u Jugoslavenskim zemljama- Osijek 1867.* (Slavonski Brod: 1969.), 30.

¹²⁷ „Članak LVIII. O narodnom jeziku“, <http://ihjj.hr/iz-povijesti/clanak-lviii-o-narodnom-jeziku/36/> (pristup ostvaren: 27.2.2023.).

¹²⁸ Branka PRIBIĆ, „Srpsko pitanje pred hrvatskim saborom 1861.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 12/1 (1980.), 94.

¹²⁹ Mirjana GROSS, *Izvorno pravaštvo* (Zagreb: Golden marketing, 2000.), 147.

¹³⁰ „Članak LVIII. O narodnom jeziku“, <http://ihjj.hr/iz-povijesti/clanak-lviii-o-narodnom-jeziku/36/> (pristup ostvaren: 27.2.2023.)

Gross i Szabo navode kako postoje izrazite „suprotnosti hrvatske jugoslavenske i srpske nacionalne ideologije“¹³¹, primijećene u rasponu od 1861. do 1863. godine. Polemika koja je bila vođena uslijed naziva Izložbe se iskoristila kao prikladnim trenutkom da pod vodstvom *Srbskog dnevnika* srpska periodika osudi hrvatsku nacionalnu politiku i odnos istoga prema priznanju srpskog stanovništva u Trojednici. Razlogom ovakve situacije su antagonistički stavovi obje nacionalne ideologije koji su većinskim udjelom bili neutralizirani tijekom zajedničke suradnje, dok su pod specifičnim prilikama bili predmetom ozbiljne debate. Uslijed opisanog ideološkog sukoba, na vidjelo su počela izlaziti neriješena pitanja srpskog stanovništva, artikulirana najkasnije od 1861. godine, kao i pitanja štokavskog narječja, te osude nacionalne politike s obje strane.¹³²

U obzir se mora uzeti nezanemariv postotak srpskog stanovništva u Slavoniji koji prema popisu stanovništva iz 1857. godine iznosi 38.05%. Točnije rečeno, 1857. godine je ukupno bilo 256 415 stanovnika, od kojih se 115 545 stanovnika odnosi na etničke Srbe, dok se 172 730 stanovnika odnosi na Slavonce. Za usporedbu se može uzeti podatak kako se na području Civilne Hrvatske nalazilo samo 1.92% srpskog stanovništva od ukupnog broja stanovnika, što znači da je od 608 594 stanovnika bilo 523 927 Hrvata i 5 802 Srba.¹³³

Gross i Szabo navode kako se spomenuta polemika utišala nakon što se shvatilo kako su obje strane uzajamno štetne. Već je početkom 1864. godine došlo do usuglašavanja među hrvatskim i srpskim listovima, i to u smjeru protivljenja „austrofilskoj režimskoj struji“ koja je, smatrali su, podržavala Schmerlingov centralizam, te se njome želio ukinuti Veljački patent iz 1861. godine, što je kasnijem navratu rezultiralo zabrani izlaženja *Pozora* 1867. godine.¹³⁴

¹³¹ Mirjana GROSS-Agnez SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća* (Zagreb: Globus, 1992.), 181.

¹³² Ibid., 181.-186.

¹³³ „Popis stanovništva 1857. godine u popisnim listama nije, kao 1851. godine, sadržavao rubriku o jezičnoj/etničkoj identifikaciji, a time ni o narodnostima u Habsburškoj monarhiji, jer se zaključilo da još uvijek nema dovoljno pismenih ljudi među širim slojevima stanovništva koji bi mogli jasno odgovoriti na pitanje kojim im je zajednički materinski jezik. Međutim, na temelju ranijih jezičnih i etničkih istraživanja, tri autora su tada dali podatke o narodnostima u toj Monarhiji: K. Czoernig i A. Ficker i E. Fényes.“. U: Petar KORUNIĆ, *Naselja i stanovništvo hrvatskih pokrajina 1750-1857. godine, sv. 2. Sumarni pregledi popisa stanovništva hrvatskih pokrajina od 1746/51. do 1857. godine* (Zagreb: Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, FF press, 2018.), 715, 717.; Iskra IVELJIĆ, „O nekim vidovima slavonska u časopisu Slavonac“, *Historijski zbornik* (1987.), 139.

¹³⁴ GROSS Mirjana-Agnez SZABO *Prema hrvatskome građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća* (Zagreb: Globus, 1992.), 189.; Agnez SZABO. *Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu 1860.-1873. sv. 1.* (Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu Zavod za Hrvatsku povijest, 1987.), 89.

U travnju 1863. godine *Pozor* je optužio Brlića za separatizam, što je bilo negirano.¹³⁵ Već su na Saboru 1861. godine bili artikulirani njegovi stavovi o povezanosti Banske Hrvatske i Slavonije, kada je njegovo sudjelovanje bilo u „osrednjem odboru“. Navedeni odbor je u većinskom sastavu sadržavao članove Narodne stranke, te je ono sastavilo članak 42. u kojem su saborski zastupnici zahtijevali teritorijalno priznanje Trojednice od Ugarske strane prije obnavljanja međusobnih odnosa.¹³⁶ Upravo taj članak Gross ocjenjuje „izuzetno važnim“, ponajviše uslijed činjenice kako je Franjo Josip prihvatio dijelove istoga na kojeg su se hrvatski poslanici pozivali prije potpisivanja Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868. godine).¹³⁷ Prema povjesničarki Vlasti Švoger, Brlić je slijedio politiku koja je uključivala ugarsko priznanje autonomije i teritorijalne neovisnosti Trojednice, a koja se odnosi na uključenje Vojne Krajine uz obrazloženje da cjelovitost pretpostavlja načela regionalnih posebnosti.¹³⁸ Naposljetku je Brlić dokinuo polemiku s *Prozorom*, te je u svibnju 1863. godine iznio zadnje obraćanje u *Narodnim novinama*, pri čemu je napisao:

Kad je dakle Pozor počeo ideju onu proturivati, koju danas geslom svojim izpovieda, i kad on proglasiv izložbu Hèrvatske dèržave, onu izložbu, kojoj ja i kao zagrebačkoj, i kao hèrvatskoj i kao izložbi Trojedne kraljevine odmah uspieh željah i danas želim pače za nju, ako nije sredstvom hèrvatenja, i mojim slabim silama dielovati hoće (...)¹³⁹

Naziv *Središnjeg odbora izložbe plodinah i tvorinah hrvatske države u Zagrebu* i pečata s nazivom *Izložba hrvatske države u Zagrebu 1864.* promijenjen je u *Središnji odbor prve dalmatinsko-hrvatsko-slavonske izložbe u Zagrebu 1864.* dok je na pečat sada također naveden naziv *Dalmatinsko-hrvatsko-slavonska izložba u Zagrebu 1864.* Potrebno je navesti da hrvatski naziv izložbe nije bio odobren ni od strane Namjesničkog vijeća u Zagrebu ni Dvorskog

¹³⁵ *Pozor* (Zagreb), 17.4.1863. br. 87.; Miroslava DESPOT, „Slavonija na gospodarskoj izložbi u Zagrebu 1864.“, Materijali naučnog skupa, „Prvo radničko društvu u Jugoslavenskim zemljama- Osijek 1867. (1969.), 30.; Mirjana GROSS, *Izvorno pravaštvo* (Zagreb: Golden marketing, 2000.), 158.

¹³⁶ Vlasta ŠVOGER, *Ideali, strasti i politika: život i djelo Andrije Torkvata Brlića.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Hrvatski institut za povijest podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2012.), 235.

¹³⁷ Mirjana GROSS-Agnez SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća* (Zagreb: Globus, 1992.), 133.

¹³⁸ Vlasta ŠVOGER, *Ideali, strasti i politika: život i djelo Andrije Torkvata Brlića.* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Hrvatski institut za povijest podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2012.), 235-236.

¹³⁹ *Narodne Novine* (Zagreb), br. 103, 16.5.1863.; Miroslava DESPOT, „Slavonija na gospodarskoj izložbi u Zagrebu 1864.“, *Materijali naučnog skupa „Prvo radničko društvu u Jugoslavenskim zemljama“- Osijek 1867.*(1969.), 31.

dikasterija u Beču.¹⁴⁰ Pošto je Brlićeva reakcija na „hèrvatski naziv“ imala opsežan javni odjek, može se izvesti pretpostavka kako su njegove riječi izvršile utjecaj na odluku o promjeni naziva. Dodatno, na dan svečanog otvorenja izložbe, 18. kolovoza 1864. godine *Gospodarski list* javio se s nekoliko kritičkih komentara usmjerenih prema protivnicima izložbe . U članku se navodi:

Ima kod nas ljudih, koji (buduć im srce nekuca za svoj dom i rod, te traže spas u i slavu izvan otačbine) svaki naš napredak popreko gledaju (...). Ovi naši neprijatelji nisu prestali izložbu našu kojekako sumnjičiti ili na ruglo metati, i nagovarati sviet, da nesudjeluje (...). A slabih ljudih ima svagdje, pak i kod nas, te su ovi zbilja uzkratili svoje učešće našoj izložbi, a da svi sudjeluju, bila bi naša izložba puno sjajnija. Ovakvih ljudih ima žalibože ponajviše u Slavoniji, i to naš u onom stališu, koji naprama puku svagdje hoće da ima prvenstvo¹⁴¹

Uz prikazano stajalište, nepoznati autor istog članka u *Gospodarskom listu* naglasio je još jednu zapreku bogatstva i raznolikosti izložbe koja se krije u „neznanstvu i gluposti“ stanovništva u općem smislu. List prenosi da je postojala sumnja da je izložba u Zagrebu zapravo sredstvo za usvajanje i nametanje novih poreza stanovništvu. Izdvaja se pripovijest mjesnog župnika:

Njeki g. župnik pripovijedaše nam, kako je župljanina svoga, kojemu je osobito liepa raž rodila, nagovarao, da pošalje nješto malo te raži na izložbu. Seljak obeća; pa kad ga prije nekoliko danah župnik opomene, da mu donese one ražu, te će je sam dopremiti u Zagreb- seljak mu pošalje najgore raži, što je imao, pune kukolja i svake glote, da je bilo grdoba gledati, a župnik ga nemogaše nikako privoliti, da mu dade obećane raži, sve od straha, da bi morao više poreza plaćati, kad bi gospoda njegovu liepu raž zagledala.¹⁴²

4.1 Slavonac

U kontekstu Izložbe, blaži oblik nacionalne indiferentnosti se manifestirao u listu *Slavonac*. Međutim, Iskra Iveljić je u članku *O nekim vidovima slavonstva u časopisu „Slavonac“* napomenula da nije postojao konkretan izraz „slavonstva“ kao regionalne odrednice, pri čemu se javila otvorena mogućnost raznovrsne artikulacije „slavonstva“, a koje se mijenjalo s obzirom na dinamiku političkih i društvenih odnosa u danom trenutku.¹⁴³ Na temelju rečenoga je

¹⁴⁰ Dvorski dikasterij je u travnju 1863. godine odobrio organizaciju izložbe. U: Iskra IVELJIĆ, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: Leykam international, 2007.), 161.-162.

¹⁴¹ „Izložba trojedne kraljevine. I.“, *Gospodarski list* (Zagreb), br. 33, 18.8.1864., 182.

¹⁴² Ibid.

¹⁴³ Iskra IVELJIĆ, „O nekim vidovima slavonstva u časopisu Slavonac“, *Historijski zbornik* (1987.), 139.

potrebno prikazati polazišne stavove toga lista, te potom razjasniti kako se blaži vid slavonsva manifestirao u vrijeme izložbene polemike.

U listu *Slavonac* se pronalaze česti motivi sloge, narodnog jedinstva i bratinskih veza, te su čitatelji oslovljeni regionalnim nazivom Slavonci ili pak pojmom Slaveni, Slavljani. Iveljić navodi kako je ta terminologija posljedicom dugogodišnje političke debate oko prisvajanja ili osporavanja hrvatskog ili srpskog naziva.¹⁴⁴ U listu se ne poriču kulturne i društvene veze s Civilnom Hrvatskom, već se zagovara jednakopravni položaj Civilne Hrvatske i Slavonije u kontekstu cjelokupne Trojednice. Osim toga, u listu se preferirao i pravopis prema Vuku Stefanoviću Karadžiću. Tadašnji student Josip Eugen Tomić pisao je uredniku *Slavonca* Miroslavu Kraljeviću: „Način pisanja sliedit ćete jamačno vladajući, a nadamo se, da ne ćete biti propustljivi onim, koji bi htjeli n.pr. ikati, bez h genitive višebroja pisati, ili pak u prepozicionalu mjesto ah ih ili u instrumentalu ama, ima pisati.“¹⁴⁵ Kraljeviću je o pravopisu pisao i urednik *Domobrana*, Mirko Bogović koji je naveo da se njegove pjesme poslane uredništvu *Slavonca*, pisane prema Gajevom pravopisu, ne trebaju „prešampavati kao što su pisane“. Rečeno se ponajviše odnosilo na osobnu uporabu glasa jata, odnosno „rogatog ě“. Bogović je poručio da „svakom listu u koj dopisujem, rado ostavljam na volju, da način moga pisanja udesi prama onom, kojim mu je list pisan“.¹⁴⁶

Prvi broj lista *Slavonac* objavljen je 10. siječnja 1863. godine. Izlazio je svakog desetog, dvadesetog i zadnjeg dana u mjesecu, što je bila uobičajena praksa takvih tadašnjih publikacija. U drugom broju je pod rubrikom *Svaštice* bio objavljen komentar na izložbenu polemiku:

Kako smo iz naših listovah saznali, sastavljen je u Zagrebu odbor, koji će god. 1864. prirediti izložbu plodinah i tvorinah naših (...) s najsrdačnijim veseljem pozdravljamo taj podhvat i želimo mu što je moguće sjajniji uspjeh. (...) I iz tih razlogah veoma nam je dakle žao, što se je odmah u početku zametnuti morala prepirka radi naziva izlože same. Mi bi rada, da se takovimi uzgrednostmi nesmućuju velike pomisli, i narod neprieči u svom uzletu k slavnoj budućnosti, te molimo svoje sunarodnike, da, neobziruć se na takova intermezza, pred očima imaju samo veliki

¹⁴⁴ Ibid., 153.

¹⁴⁵ *Pismo Josipa Eugena Tomića Miroslavu Kraljeviću, 30. prosinca 1862.*, u: Julije KEMPF, *Požega, zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slob. i kr. grada Požege i požeške županije* (Požega: Štamparija "Hrvatske tiskare i knjižare" 1910.), 766.-767.

¹⁴⁶ *Pismo Mirka Bogovića Miroslavu Kraljeviću, 20. travnja 1863.*, u: Julije KEMPF, *Požega, zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slob. i kr. grada Požege i požeške županije* (Požega: Štamparija "Hrvatske tiskare i knjižare" 1910.), 771.

narodni cilj, koji se postići namjerava. (...) Okanimo se prepiranja radi imenah; sama imena neće nas nigda usrećiti (...)¹⁴⁷

Na temelju prikazanoga se kreira dojam da se u listu *Slavonac* gospodarska izložba nije smatrala prigodom za politička razdvajanja. Hrvatski naziv se ne smatra problemom, jer sama Izložba ne vrši nikakav državotvorni značaj. Iveljić napominje da se „Brliću zamjeralo što je govorio u ime cijele Slavonije“.¹⁴⁸ Radi toga stava se navedeni list našao temom polemike između *Narodnih novina* i *Pozora*, dok s druge strane Andrija Torkvat Brlić u korespondenciji s Ivanom Filipovićem optužuje list da uvjetuje slavonski identitet. Također se spomenulo i kršenje ustavne jednakopravnosti Slavonije, Civilne Hrvatske i Dalmacije u korist Hrvatskog imena:

Znaš, Ti moj Jovo, što se hoće?- Hoće se Hrvatomanija da pokori, hoće se kormilo vikačem zagrebskim da iztepe iz ruke: a neće se od pravah ničijih ništa da otima! Ele Slavonac, što mi je žao, počeo je bit uprav Hrvatom u svom 7. broju. Na čast mu: to je zaboraviti svoju zadaću i neznati kud ide.- Meni bi Hrvati sasvim druge garancije morali dati za svoj Lebensfähigkeit, prije neg bih ja srbsko ime na milost i nemilost Jakićevu, Kvaterniku, Kukuljeviću, Perkovcu et similibus žrtvovao.- Možeš ovaj list i drugim čitat.¹⁴⁹

Kraljevićeva politička orijentacija se okarakterizirala s nekoliko prevladavajućih identiteta. Naime, tijekom revolucije 1848. godine je Kraljević spremno stao uz politiku bana Jelačića. U kasnijem navratu, na Saboru 1861. godine, on je bio predstavnik izborne jedinice grada Požege¹⁵⁰, pri čemu se izjasnio za rješenje državnopravnog pitanja o uniji s Ugarskom. Uz rečeno, Iveljić ističe da je Kraljević ostao vjeran slavonstvu kao vlastitoj regionalnoj identifikaciji, te da je na Saboru opomenuo ugarsku i hrvatsku politiku da nameću dominaciju nad Slavonijom.¹⁵¹

Unutar polemike u listu *Slavonac* nije se isticala važnost imena koliko se naglašavala važnost sloge i zajedništva, dok je sam Kraljević „smatrao da bi Slavonci trebali biti neutralna, izmirujuća strana između Srba i Hrvata“.¹⁵² U travnju je napisao da u Slavoniji „nevlada nikakova razdraženost, pače što veća ljubav prema Hrvatom“, te je na pitanje klasifikacije

¹⁴⁷ „Svaštice“, *Slavonac* (Požega), god.1. br. 2., 20.1.1863., 31.

¹⁴⁸ Iskra IVELJIĆ, „O nekim vidovima slavonstva u časopisu Slavonac“, *Historijski zbornik* (1987.), 149.

¹⁴⁹ *Andrija Torkvat Brlić Ivanu Filipoviću, 15.3.1863.* u: Tomislav MARKUS, „Izabrana pisma Andrije Torkvata Brlića Ivanu Filipoviću 1848.-1863. godine“, *Časopis za suvremenu povijest* 32/2 (2000.), 345-346.

¹⁵⁰ Arijana Kolak BOŠNJAK-Tomislav MARKUS-Stjepan MATKOVIĆ, *Hrvatski sabor 1861.: Zaključci i drugi važni spisi* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2018.), 16.

¹⁵¹ Iskra IVELJIĆ, „O nekim vidovima slavonstva u časopisu Slavonac“, *Historijski zbornik* (1987.), 143.

¹⁵² *Ibid.*, 151.

Slavonaca kao Hrvata odgovorio neutralno, „držeći da je to historičko pitanje“.¹⁵³ Iveljić je zaključila da je „Kraljevićevo slavonsstvo inzistiranjem na ravnopravnost Hrvatske i Slavonije otežavalo proces integracije hrvatske nacije“.¹⁵⁴ U kasnijim godinama je Brlić ostvario suradnju s listom *Slavonac*. Krajem ožujka 1865. godine se unutar *Slavonca* objavio Brlićev tekst o upravljanju općinama u rubrici *Seoski knez*.¹⁵⁵ Ujedno je Brlićev članak bio i posljednji člankom te rubrike, jer je već krajem lipnja 1865. *Slavonac* prestao izlaziti.¹⁵⁶

4.2 Sidro

U novom listu *Sidro* je izložba bila navedena pod nazivom Hrvatska izložba, unatoč promijeni naziva nakon polemike. Urednik tog lista je bio Antun Jakić, jedan od prvih privrednika koji se uključio u politički život. Njegovo sudjelovanje se očitovao na Saboru 1861. godine, gdje je bio zastupnikom općine Kostajnica, te je svoju političku aktivnost nastavio i tijekom kasnijih saborskih sazivanja.¹⁵⁷ Pored Sabora, njegova politička aktivnost se veže i uz njegovu tiskaru u Zagrebu, gdje se tiskao *Naše gore list* Mije Krešića, a u čijem uređivanju i pisanju je sudjelovao sam Jakić. Oni su dijelili stavove podrške „integralnom hrvatstvu“ i idejama pravaštva, te su bili naklonjeni političkim stavovima Eugena Kvaternika. Unatoč činjenici da je Jakić kroz članke bio blizak pravaštvu, on je bio službenim članom Narodno-liberalne stranke. Iveljić navodi kako je glavni razlog rečenome što „pravaške ideje samostalnosti Hrvatske još nisu posve provedive“.¹⁵⁸ Uz to je potrebno navesti tvrdnju Mirjane Gross da se tijekom 1860-ih godina pravaši nisu formulirali kao politička stranka, već kao grupacija koja ne vjeruje u višestranačje prije državne samostalnosti.¹⁵⁹ Rečeno kreira sumnju o oportunističkoj dopadljivosti Narodne liberalne stranke u pogledu drugih političkih opcija po pitanju, to jest ostvarenju ciljeva privrednika.

U svibnju 1864. godine je bio objavljen prvi broj lista *Sidra*, u kojemu je u pozdravnim riječima Jakić naglasio da je list „trgovačko-politički časopis“ kojemu je cilj „istraživati izvore

¹⁵³ Miroslav KRALJEVIĆ, „Očitovanje“, *Slavonac* (Požega), god. 1. br. 11., 20.4.1863., 173-174.

¹⁵⁴ Iskra IVELJIĆ, „O nekim vidovima slavonsstva u časopisu Slavonac“, *Historijski zbornik* (1987.), 155.

¹⁵⁵ Andrija TORKVAT BRILIĆ, „Seoski knez“, *Slavonac* (Požega), god. 3., br. 9., 31. 3. 1865, 141-143.

¹⁵⁶ Urednik „Slavonca“, Miroslav Kraljević, obratio se čitateljima s informacijama o privremenom prestanku izlaženja. U: „Našim čitateljem“, *Slavonac* (Požega), god. 3., br. 18, 30. 6 1865.

¹⁵⁷ Iskra IVELJIĆ, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: Leykam international, 2007.), 176-190.

¹⁵⁸ Ibid., 199.

¹⁵⁹ Mirjana GROSS-Agneza SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća* (Zagreb: Globus, 1992.), 167.

narodnoga blagostanja i napučivati, kako da do njih dođemo“.¹⁶⁰ Iako se naglasilo kako će politička pitanja biti odgođena „do sretnijih vremena“, ona su ostala implicitno prisutna. Kako je već bilo izdvojeno, umjesto službenog naziva izložbe se u listu *Sidro* koristio naziv Hrvatska izložba, ali su postojale i iznimke koje su se odnosile na priopćenja izložbenog odbora. Za primjer se može uzeti članak „Izložba blaga, plodinah tvorinah i umietninah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije“ unutar kojega se nalazi dopis o traženju pomoćnog osoblja za postavljanje i održavanje izložbenog prostora, kreiranog od strane glavnog odbora Izložbe, s potpisima „Dr. M. Šuhaja i J.F. Devidéa“.¹⁶¹ Tekstovi koji su bili poslani iz samog uredništva su se nalazili pod naslovom „Naša hrvatska izložba“¹⁶², te „Prva Hrvatska izložba“¹⁶³ (slika 2.). Osim toga, Jakićeva tiskara u Zagrebu je bila odlikovana srebrnom kolajnom na Izložbi, te je takva vijest u *Sidru* bila objavljena pod naslovom „Na prvoj hrvatskoj izložbi u Zagrebu 1864. srebrnom kolajnom odlikovana“, ispod koje stoji pečat izložbe s punim nazivom (slika 3).¹⁶⁴ Prema svim dostupnim podacima se primjećuje izostanak reakcije javnosti na korekcije lista *Sidro* oko naziva izložbe, te nije poznato da li je riječ o trivijalnosti ili se pak radi o pretpostavci utjecaja Jakićeve bliskosti pravaškom pokretu.

Prva Hrvatska
IZLOŽBA
plodinah, tvorinah, umjetninah i blaga.

Slika 2. Naslov koji izvještava o Izložbi u Sidru 29.8.1864

¹⁶⁰ *Sidro* (Zagreb), 1.5.1864., god. 1., br.1.: 1.; Agneza SZABO, *Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu 1860.-1873. sv. 1.* (Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu Zavod za Hrvatsku povijest, 1987.), 212.

¹⁶¹ *Sidro* (Zagreb), 17.5.1864., god. 1., br. 3., 12.

¹⁶² *Sidro* (Zagreb), 30.5.1865., god. 1., br. 5., 17.

¹⁶³ *Sidro* (Zagreb), 29.8.1864., god. 1., br.18., 70-71.

¹⁶⁴ *Sidro* (Zagreb), 24.10.1864. god.1. br.26., 103.

Na prvoj hrvatskoj izložbi u Zagrebu 1864.
srebrnom kolajnom odlikovana

Slika 3. Tiskara Antuna Jakića nagrađena na Izložbi, isječak iz lista Sidro, 24.10.1864.

Zaključno, može se izdvojiti definicija Mirjane Gross da je nacionalna integracija označava „postepeno prevladavanje lokalizama i regionalizama etničkih zajednica, stvaranja političke zajednice i razvoja uvjeta za ekonomsku koncentraciju i kulturnu homogenizaciju nacionalne zajednice“.¹⁶⁵ Naime, razvojem nacionalnih i integracijskih ideologija se stvorila potreba agitacije elita u ostalim regijama, kako bi se one širile i na lokalnim i regionalnim razinama. Unatoč njihovim različitostima, ideologije su se kretale od viših slojeva prema nižim društvenim slojevima.¹⁶⁶ Sukladno tome, nacionalna indiferentnost kao reakcija na program Izložbe se može sagledati kao odnos elita iz centra i elita iz periferije. Pri tome se stav šire populacije klasificira kao indiferentan jer nije isključivo vezan uz spomenuto pitanje naziva, već se odnosi na neriješena socioekonomska pitanja koja nadilaze problematiku gospodarske Izložbe.

Potrebno je istaknuti na prisustvo mnogostrukih identiteta koji čine izložbenu polemiku mnogo kompleksnijom nego što to ona i je. Petar Korunić je ukazao na opću složenost analize višestrukih identiteta:

Problem je međutim još složeniji ako znamo da su mnoge grupe ljudi, najčešće preporoditelji intelektualci, ali i mnogi političari, u 19. stoljeću često u isto vrijeme zastupali više ideologija i iskazivali više identiteta. Na primjer, hrvatski su preporoditelji za vrijeme hrvatskoga narodnoga preporoda od 1835. do 1847. godine te za revolucije 1848./49. i od 1860. godine do početka 20. stoljeća istodobno zastupali više često različitih ideologija i iskazivali više razina svijesti i »osjećaja« o pripadnosti, prema njihovu uvjerenju, »realnim« svjetovima: i hrvatstvu i ilirstvu i južnoslavenstvu i slavenstvu i austroslavizmu i slovinstvu i regionalnom svijetu

¹⁶⁵ Mirjana GROSS, „O integraciji hrvatske nacije“, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj: (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)* ur. Mirjana GROSS (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1981.), 180.

¹⁶⁶ Mirjana GROSS, „Nacionalno integracijske ideologije u Hrvata od kraja ilirizma do stvaranja Jugoslavije“, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj: (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)* ur. Mirjana GROSS (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1981.), 284.

unutar pojedinih pokrajina (ili Dalmaciji ili Slavoniji ili Hrvatskoj) itd.¹⁶⁷ U isto vrijeme, svatko od njih napose i različito, u mnogim je tekstovima iskazivao nekoliko od tih identiteta. Tvrdili su da se tako »osjećaju« i da pripadaju svim tim etničkim svjetovima: da su dakle oni u isto vrijeme i Horvati i Iliri i Slaveni i Jugoslaveni i Slovinci itd.¹⁶⁷

U skladu s navodom, prepoznaje se posjedovanje više identitetskih pripadnosti na fizičkim osobama i na periodici. Kod Andrije Torkvata Brlića bio je izražen jugoslavizam i regionalna slavonska pripadnost, kod Miroslava Kraljevića vidljiv je ilirizam, unionizam i slavonski regionalizam. Kod Antuna Jakića prevladavala je podijeljenost između jugoslavenske ideologije Narodne stranke te integralnog hrvatstva pravaškog pokreta. Periodika je slično kao i fizičke osobe imala višestruke identitete. Primjerice, samo dva mjeseca prije izložbene polemike, u listopadu 1862. godine, *Narodne novine* i *Pozor* imale su istovjetan kritički stav prema novootvorenoj željezničkoj pruzi Zidani Most-Zagreb-Sisak, na što su uputili povjesničari Željko Holjevac i Nikola Tomašegović.¹⁶⁸ Iako je *Slavonac* u ocjeni izložbe imao namjeru ostati neutralan, list je pozivanjem na sudjelovanje u izložbi „postao Hrvatom“¹⁶⁹. *Slavonac*, iako se prema Brličevom pismu odrekao svog imena u korist „hrvatskog“, dobio osudu od Krešića i Jakića za promoviranje regionalnog separatizma. Takav stav iznose u listu *Naše gore list*.¹⁷⁰ Prikazana složenost i isprepletenost identiteta u 1860-tima zahtjeva mnogo detaljniju analizu koja nadilazi okvire same izložbe u Zagrebu. Ipak je prikazani tekst o izložbenoj polemici dokazao prisutnost mnogostrukih identiteta koji su se „prelomili“ na možda naizgled apolitičnom događaju gospodarskoj izložbi Trojedne Kraljevine.

¹⁶⁷ Petar KORUNIĆ, *Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije. Nacije i nacionalni identitet*. (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2006.), 25.

¹⁶⁸ Željko HOLJEVAC, „Hrvatski tisak o dolasku željeznice u Zagreb 1. listopada 1862. godine“. U *140 godina željeznice u Zagrebu: 1862. – 2002.*, ur. Mirela SLUKAN ARTIĆ, (Zagreb: Hrvatske željeznice, 2003), 75-81.; Nikola TOMAŠEGOVIĆ, „Polemika o željezničkom pitanju do 1862. godine u Pozoru i Narodnim novinama“, *Povijest u nastavi* (Vol. 12 No. 23 (1), 2014.), 53.

¹⁶⁹ Andrija Torkvat Brlić Ivanu Filipoviću, 15.3.1863. u: Tomislav MARKUS, „Izabrana pisma Andrije Torkvata Brlića Ivanu Filipoviću 1848.-1863. godine“, *Časopis za suvremenu povijest* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, ČSS 32, br. 2, 2000.), 345-346.

¹⁷⁰ Iskra IVELJIĆ, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: Leykam international, 2007.), 197.

5. Tijek izložbe

Izložba je otvorena 18. kolovoza u Zagrebu, na rođendan vladara Franje Josipa. Bila je smještena u „novoj zemaljskoj zgradi na Savskoj cesti“, tadašnjoj zemaljskoj kući na Sajmišnom trgu, u zgradi današnjeg Pravnog fakulteta.¹⁷¹ *Gospodarski list* je opisao izgled izložbenog prostora u broju 33. koji je izašao na dan svečanog otvaranja. U članku se spominje kako je izložbeni prostor do organiziranja izložbe nije imao specifičnu namjenu te da je zbog izložbe „kuća u savskoj liepo nakićena“ cvijećem i spomenikom „samoborskoga mramora, napravljen od kljesara Vinka Čella.“¹⁷² Također, autor članka naveo je da je na zgradi izložbe stajao „ogromni grb trojedne kraljevine i velika trobojna zastava“ koje je naslikao „krasopisac Hoffman“¹⁷³

Struktura izložbe bila je u četiri reda, među kojima je prvi red uključivao životinje pa je on bio izložen do 24. kolovoza, dok su ostali redovi izloženi do zaključenja izložbe. Kako prenose *Narodne novine*, većina izložaka bila je u prodaji, a izlagači su mogli definirati cijenu svojih izložaka. Ako je izlagač za vrijeme izložbe bio u Zagrebu mogao je osobno prodavati svoje proizvode. U suprotnom, prodaja je provedena posredstvom drugog zastupnika ili „po térgovačkom agentu g. Miji Krešiću“ s pojašnjenjem da kupljeni izložci moraju biti u prostoru izložbe do zatvaranja u listopadu.¹⁷⁴ Pristup izložbenom prostoru iznosio je 50 novčića, s tim da su strani izlagači imali slobodan ulaz, a izložbeni odbor nije odobrio predstavnicima novina *Agramer Zeitung*a tri ulaznice već jednu.¹⁷⁵ Izložbu je posjetilo oko četiri tisuće posjetitelja u prvih nekoliko dana, od kojih je na dan otvorenja došlo tisuću.¹⁷⁶ Nakon otvorenja broj posjetitelja se smanjio, a iznos ulaznice smanjen je na 30 novčića¹⁷⁷. Organizirane su posebne

¹⁷¹ Agneza SZABO, „Utjecaj političkih prilika na pripremu i održavanje prve gospodarske izložbe u Zagrebu 1864. godine s posebnim osvrtom na Slavoniju i grad Osijek“, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje* 7, ur. Stjepan SRŠAN (Osijek : Državni arhiv, 2007.), 41.; Rudolf HORVAT. *Povijest trgovine u Hrvatskim zemljama*. (Zagreb: AGM, 1994.), 176.; „Povijesni, kulturni i urbanistički značaj zgrade Sveučilišta“, https://www.pravo.unizg.hr/fakultet/tradicija/znacaj_zgrade (pristup ostvaren: 2.3.2023.); HR-DAZG, 857, Zbirka Uličnik Ivan, „Devidé Josip Ferdo (Ferdinand)“, br. 2167.

¹⁷² „Izložba trojedne kraljevine. I.“, *Gospodarski list* (Zagreb), br. 33, 18.8.1864.

¹⁷³ Ibid.

¹⁷⁴ „Uredjenje naše izložbe *Narodne novine*“ (Zagreb), 12.8.1864., br. 184.

¹⁷⁵ „Zapisnik“, *Narodne novine* (Zagreb), 17. 8.1864. br. 187.

¹⁷⁶ Miroslava DESPOT, „Nekoliko dokumenata o postanku i razvoju prve gospodarsko-privredne izložbe u Zagrebu godine 1864.“, *Historijski pregled* 1. (1958.), 52.

¹⁷⁷ Na dan otvorenja Izložbe cijena ulaznice iznosila je 1 forint, 50 novčića koštala je ulaznica od 19. do 24 kolovoza, dok je od 25. kolovoza do zatvaranja, 15. listopada ulaznica koštala 30 novčića. U: Miroslava DESPOT, „Slavonija na gospodarskoj izložbi 1864.“, U: *Materijali naučnog skupa „Prvo radničko društvo u Jugoslavenskim zemljama- Osijek 1867.“*, ur. Zdravko KRNIĆ (Slavonski Brod: Općinsko vijeće Saveza sindikata Jugoslavije Osijek i Historijski institut Slavonije, 1969.), 36.

nagrade za najkvalitetnije izložke. *Narodne novine* su izvijestile da je za odlikovanje nagrađenih osnovan poseban odbor koji će u periodu od 21. do 26. kolovoza odlučiti koji izložci zaslužuju glavne nagrade, srebrnu i bakrenu medalju i diplome. *Narodne novine* nadodaju, da će nagrade biti dodijeljene 4. listopada, na imendan Franje Josipa, na Sajmišnom trgu. Isti se dan izvlačila osim toga i izložbena lutrija.¹⁷⁸

Organiziran je elitni program koji je uključivao svečane bankete, predstave i plesove. Za sve ostale, osim razgledavanja izložaka, organizirana je izložbena lutrija. *Narodne novine* su 13. listopada objavile dio službenog programa prema napatku glavnog izložbenog odbora. Službeni program trajao je od 17. do 23. kolovoza. Dan prije svečanog otvorenja, 17. kolovoza, izvedena je predstava u zemaljskom narodnom kazalištu, a idući dan organizirana je misa „u stolnoj cćrki na slavu narodjenja Nj. c kr. Apostolskoga veličanstva“, a nakon toga, u 12 sati bilo je službeno otvorenje. Uz pozdravni govor bana Šokčevića, program otvorenja uključivao je nastupe limenih orkestrara, zborova, te pucanj topova. Program elitnih slojeva na izložbi nije prošao bez političkih istupa. Nakon otvorenja, na zajedničkom ručku članova odbora, trgovaca, plemića i ostalih uglednika, Đuro Deželić, Mirko Bogović, Antun Jakić i Fran Vrbanić iskoristili su za iskazivanje vlastitih političkih stavova, koji su se sastojali od političkih intencija ujedinjenja Trojednice (i Vojne krajine). Mažuraniću je putem korespondencije ban Šokčević javljao o prilikama prilikom otvorenja, stoga su takvi istupi zapaženi u Beču.¹⁷⁹ Unatoč tome, viši slojevi nastavili su se zabavljati na kazališnoj predstavi pod nazivom „Zvonimir“, domjenkom u Streljani, popodnevnoj zabavi na Maksimiru i svečanom plesu u kazališnoj redutnoj dvorani.¹⁸⁰ Izložba je zatvorena 15. listopada, a počasni gost na zatvaranju bio je kancelar Mažuranić koji je zbog te prilike došao službeno iz Beča.¹⁸¹ Zapisnik sjednice glavnog izložbenog odbora održanog 14.

Napomena: ista autorica navodi da je cijena nakon 21. kolovoza snižena na 20 novčića! U: Miroslava DESPOT, „Nekoliko dokumenata o postanku i razvoju prve gospodarsko-privredne izložbe u Zagrebu godine 1864.“, *Historijski pregled* 1. (1958.), 52.

¹⁷⁸ Popis članova ocjenjivačkog odbora nalazi se u: *Album uspomenica na prvu dalmatinsko-hrvatsko-slavonsku izložbu plodinah, tvorinah i umjetninah u Zagrebu god. 1864.* (Zagreb: 1864.), 29-31., „Uredjenje naše izložbe“ *Narodne novine* (Zagreb), 12.8.1864., br. 184.

¹⁷⁹ Iskra IVELJIĆ, *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća.* (Zagreb: Leykam international, 2007.), 167.; Miroslava DESPOT, „Nekoliko dokumenata o postanku i razvoju prve gospodarsko-privredne izložbe u Zagrebu godine 1864.“, *Historijski pregled* 1. (1958.), 52.

¹⁸⁰ Redutna dvorana je prostor današnje stare gradske vijećnice u Ćirilometodskoj ul. 5 u Zagrebu;, Iskra IVELJIĆ, *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća.* (Zagreb: Leykam international, 2007.), 168.

¹⁸¹ *Ibid.*, 169.

listopada navodi da je jednoglasno odlučio brzojavom pozvati I. Mažuranića na otvorenje izložbe.¹⁸² Zašto Mažuranić nije sudjelovao na otvorenju, nije poznato.

Slika 4. Prikaz Izložbe 1864. godine

Bečka dvorska kancelarija preporučila je mjere opreza vezane uz „kakove političke demonstracije“,¹⁸³ koje su upućene namjesničkom vijeću, banu Šokčeviću i Strossmayeru. U odredbi namjesničkom vijeću Iveljić ističe da je Beč „strahovao da bi izložba mogla biti prigoda za političke demonstracije, a posebno mu je zazorna bila mogućnost okupljanja većeg broja Slavena“. Zbog toga su prema Iveljić na ulicama Zagreba bile prisutne policijske službe i vojska.¹⁸⁴ Doduše, *Narodne novine* su istaknule da je gradsko zastupstvo organiziralo policijsku prisutnost radi „udobnosti občinstva“.¹⁸⁵

Izložbu u Zagrebu posjetili su Arthur Hohenbruck i H. W. Pabst, predstavnici ministarstva trgovine i poljoprivrede u Beču. Kao što su to učinili Vranjican i kasnije Lambl, poslanici iz Beča napisali su izvješće s Izložbe.¹⁸⁶ U izvješću podnesenom Bečkom ministarstvu

¹⁸² „Zapisnik“, *Narodne novine* (Zagreb), br. 187, 17.8.1864.,

¹⁸³ Miroslava DESPOT, „Nekoliko dokumenata o postanku i razvoju prve gospodarsko-privredne izložbe u Zagrebu godine 1864.“, *Historijski pregled* 1. (1958.), 50.

¹⁸⁴ Iskra IVELJIĆ, *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. (Zagreb: Leykam international, 2007.), 166.

¹⁸⁵ „Trojedna kraljevina“, *Narodne novine* (Zagreb), br. 186, 16.8.1864.

¹⁸⁶ Arthur HOHENBRUCK- H. W. PABST, *Bericht über die erste dalmatinisch-croatisch-slavonische Ausstellung in Agram in Herbste 1864*, Wien 1864., u: Miroslava DESPOT, „Slavonija na gospodarskoj izložbi 1864.“, u:

trgovine i prometa naveli su slijedeće: „Sve bi se dalo postignuti samo u slučaju da pregnuće oblasti i ono učitelja ide za tim, da odgovori slobodan i prosvijetljen narod, kojega pogled ide i preko granica domovine“.¹⁸⁷ Naslućuje se da je komentar bio vezan uz kritiku eliti za nametanje nacionalnih stavova ispred gospodarskog i ekonomskog razvoja. Posljednje se ističe komentar austrijskog posjetitelja koji je objavljen u rujnu 1864. godine u listu *Die Presse*:

Nije dakle čudo, što nad ovim krajem još čudnovata tmina vlada. Kad se o Savi ili Kupi govori u Njemačkoj, da Francusku i Englesku ne spominjemo, ljudi već misle da tamo živi svijet koji zna rezati nosove. Ove misli ili presuda mogu se najbolje prevladati ako se potrudimo otići u Zagreb i pogledati tamošnju izložbu Trojedne kraljevine. Tko je pri zdravom razumu, neće sigurno u Zagrebu tražiti bog zna kakve umotvorine koji se viđaju u Parizu ili Londonu; ali tko želi promatrati za nas Austrijance snažnu sliku jedne od naših zemalja, taj se u gospodarskom napretku Hrvatske neće razočarati.¹⁸⁸

5.1 Odaziv na izložbu

Podaci o broju izlagača i izložaka sadržani su u katalogu izložbe, koji je izdan prije otvorenja. List *Sidro* je početkom srpnja podijelilo vijest o početku procesa tiskanja kataloga: „Poslovi izložbe svojski napreduju, zgrada se valjano već priređuje, staje su već u radnji za smješćenje blaga; kataloga je već do 40 malih tabakah tiskano, izbor porotnika takodjer je obavljen (...)“¹⁸⁹

Izvršni odbor izložbe je izradu kataloga dodijelio gimnazijskom učitelju i geografu Petru Matkoviću. Njegov je zadatak bio prikupiti i u katalogu prikazati statističke podatke Trojedne Kraljevine.¹⁹⁰ Katalog je sastavljen od *obćenitog, posebnog i uvrstbenog* dijela. U prvom dijelu podnaslova *Statistički nacrt trojedne kraljevine* nalaze se podaci o bioraznolikosti geografskog prostora, o stanovništvu, njenoj djelatnosti, obrazovnim ustanovama i vjeri, te o državnoj

Materijali naučnog skupa „Prvo radničko društvo u Jugoslavenskim zemljama- Osijek 1867.“, ur. Zdravko KRNIĆ (Slavonski Brod: Općinsko vijeće Saveza sindikata Jugoslavije Osijek i Historijski institut Slavonije, 1969.), 42.

¹⁸⁷ Agneza SZABO, „Utjecaj političkih prilika na pripremu i održavanje prve gospodarske izložbe u Zagrebu 1864. godine s posebnim osvrtom na Slavoniju i grad Osijek“, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje* 7 (2007.), 53; *50-godišnjica Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu* (Zagreb: Dionička tiskara, 1902.).

¹⁸⁸ Mirko MARKOVIĆ, *Zagrebačke starine: Prilozi o poznavanju prošlosti grada Zagreba* (Zagreb: Jesenski i Turk, 2006.), 355.

¹⁸⁹ *Sidro* (Zagreb), 4.7.1864. br. 10.

¹⁹⁰ Iskra IVELJIĆ, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: Leykam international, 2007.), 164-165.

strukturi Trojednice. Po objavljivanju kataloga, sadržaj teksta o stanovništvu postao je dijelom rasprave u Srijemskoj županiji. Pri navođenju ostalog stanovništva u Trojednici nije navedeno srpsko stanovništvo, što je rezultiralo da izložbeni odbor u Srijemu zabrani širenje 20 pristiglih kataloga kao protest organizatorima izložbe. Kasnije se javio list *Domobran*:

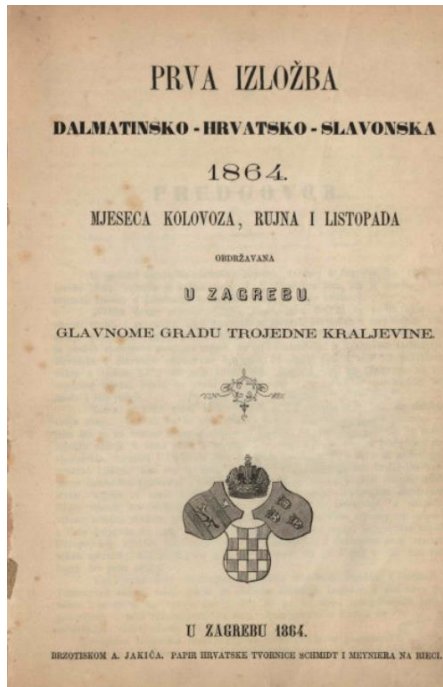
Žalimo međutim, što je ovo učinjeno jerbo smo osvjedočeni, da ovakav postupak ne vodi dobroj svrsi. (...) Mi želimo, da se brani naše hrvatsko pravo, ali neželimo, da to naše pravo bude ikojemu našincu na teret. Braća naša u Srijemu neka se umire: jer spomenuta knjiga nije pozvana, da u tom smislu riješi dubinu naše domovine. (...) ¹⁹¹

Na posljertku su katalozi iz Srijemske županije vraćeni natrag u Zagreb. Despot je istaknula list *Slavonac* koji je vezano uz hrvatsko-srpske odnose pristupio koncilijantno kako bi smirio etničke nesuglasice. ¹⁹² Ipak je u zapisniku sjednice glavnog odbora izložbe 14. kolovoza zabilježen dopis velikog župana Srijemske županije, Svetozara Kuševića u kojem se ispričao zbog male zastupljenosti izlagača iz Srijemske županije. Razlog tomu navodi „nastavšoj oskudici roda, a nikojemu inomu povodu“. ¹⁹³

¹⁹¹ *Domobran* (Zagreb), br. 156., 19.11.1864.; Miroslava DESPOT, „Slavonija na gospodarskoj izložbi 1864.“, U: *Materijali naučnog skupa „Prvo radničko društvo u Jugoslavenskim zemljama- Osijek 1867.“*, ur. Zdravko KRNIĆ (Slavonski Brod: Općinsko vijeće Saveza sindikata Jugoslavije Osijek i Historijski institut Slavonije, 1969.), 42.

¹⁹² Miroslava DESPOT, „Slavonija na gospodarskoj izložbi 1864.“, U: *Materijali naučnog skupa „Prvo radničko društvo u Jugoslavenskim zemljama- Osijek 1867.“*, ur. Zdravko KRNIĆ (Slavonski Brod: Općinsko vijeće Saveza sindikata Jugoslavije Osijek i Historijski institut Slavonije, 1969.), 42.

¹⁹³ „Zapisnik“, *Narodne novine* (Zagreb), br. 187, 17.8.1864.

Slika 5. Prikaz naslovne stranice izložbenog kataloga

Drugi ili *Posebni dio* izložbenog kataloga navodi popis središnjeg odbora i lokalnih pododbora, imenik protokola za prosuđivanje izložbenih predmeta i strukturu izložbe podijeljenu u četiri reda i 32 podrazreda.¹⁹⁴ S obzirom da je Izložbi iz Slavonije i Vojne Krajine pristupilo 22% izlagača, Szabo navodi ključnu ulogu transporta zbog čega je mnogo više izlagača moglo jednostavnije poslati izložke iz Središnje Hrvatske zbog blizine Zagrebu i novootvorene

¹⁹⁴ Razredba izložbenih predmeta: I. red Korisna životinja svake vrsti: Podrazred 1. Konji i osli, 2. volovi, bikovi, krave i telad, 3. svinje, 4. Ovce i koze, 5. perad svake vrste, 6. sve ostale vrste

II. Red Prirodni i gospodarstveni proizvodi: podrazred 7. Proizvodi rudarski, lomničarski, metalurški i neraslini (mineralija) te kemičke staline i proizvodi, 8. Šumarski proizvodi, građevno drvo, lies, duge, zatim bačvarsko i tesarsko djelo, 9. Poljski i povrtini proizvodi, žito i mlivo, 10. Vina, 11. Vodke, žestoka pića, kvasine, pivo itd., 12. Ulje, mast, vosak, med, šećer, slastičarije, sir, jaja, muštarde, mirisavke, sapun i svieće, 13. Sušenine, kože, krzna, pera, vuno i dlake.

III. Red Obrtni predmeti, podrazred: 14. Gospodarstveno oruđe i strojevi (mahine), kola, strcaljke i pjeneznice, 15. Čahurice, svila i svilena roba, 16. Vuna, lan kudeljna predja i konopnine (užeta), 17. Pletene, tkane i predene tvorine, bud' sirove, bud' bieljene, bud' bojadisane; podkitarine, 18. Kožnine, sadlarine i podkitarine, 19. Kožuhi (šube) i odjelo svake vrsti, 20. Drvorezine i svake ruke djelo iz kosti, vlasih četinah, perah, zatim umjetno cvieće, 21. Pokućje i sažarine (tapetarine), 22. Željezna i kovna roba, 23. Staklenina, porcularina, opeke i glinarina (lončanska roba), 24. Draguljarine (juveli), zlato, srebro, tučevina (medjena roba) i ure, 25. Glasbila i znanstvene sprave (instrumenti) svake vrsti, 26. Papir, pisaće, risarske i slikarske potrebštine, 27. Djela tiskarska i knjigovezarska

IV. Red Umjetnine i starine, Podrazredi: 28. Bakrorezi, kamenopisna djela, svjetlopsi (fotografije) i drvorezi, 29. djela i sprave učevne, nakladnine i pripreme za podučavanje, 30. Radnje i rukotvorine pitomacah raznih, bud javnih, bud privatnih učilišta i odgojilišta, 31. Slikarije, risarije, obrasci i kipotvorine, 32. stari rukopisi i starine; ove sranom od domaćih umjetnikah stranom takove, koje su od osobite vrijednosti za domaću našu povijest

U: *Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864 mjeseca kolovoza, rujna i listopada održavana u Zagrebu glavnome gradu trojedne kraljevine*, (Zagreb: Brzotiskom A. Jakića, 1864.), 146-147.

željezničke pruge Zidani Most-Zagreb-Sisak.¹⁹⁵ Jürgen Osterhammel je okarakterizirao period 19. stoljeća kao „doba željeznica“ zbog važnosti željeznica kao doslovnog nositelja moderniteta u okviru kapitalističkog razvoja.¹⁹⁶ Nedostatak željeznica u procesu industrijalizacije Trojednice bio je veliki dezintegracijski faktor, kako na razini prijenosa dobara tako i na društvenoj razini. Stanovništvu iz Slavonije preostalo je poslati izložke rizičnim cestovnim prometom, koje bi, radi vremenskih neprilika i hajdučkih krađa, bile u pravilu nepristupačne.¹⁹⁷ Kada se spominju ceste, nužno je istaknuti kako u 1860-tima nije uspostavljen cestovni pravac između Osijeka i Zagreba. Slavoniju s Civilnom Hrvatskom povezivale su cestovne trase Osijek-Virovitica-Varaždin te Osijek-Našice-Sisak-Petrinja-Glina-Karlovac.¹⁹⁸ Dopis glavnog odbora izložbe poslan podružnim odborima u veljači 1864. godine upućuje na proceduralni postupak određivanja putnih troškova za izložke. Troškovi prijevoza ostaju na „teret izložbe“ za siromašnije izlagače, pod uvjetom da ne pripadaju u neku od razreda velikih predmeta, kada će trošak prijevoza snositi izlagač. Svi izložci će biti „o trošku izložbe“ biti smješteni u izložbenoj zgradi za vrijeme trajanja izložbe.¹⁹⁹

Tablica *Skrizaljka izložiteljah u Zagrebu 1864.* u katalogu prikazuje zastupljenost izlagača prema zastupljenim gradovima²⁰⁰. Tablica upućuje na ukupan broj od 3875 izlagača.²⁰¹ Civilnu Hrvatsku predstavljalo je njih 2478, Slavoniju 563, Dalmaciju 79, Vojnu Krajinu 755 izlagača. Prema tablici, najveći broj izlagača imao je grad Zagreb s 1237 izlagača. List *Domobran* je u rujnu 1864. istaknuo da se na Izložbi Slavonija „najjače“ predstavila s „velikim

¹⁹⁵ Agneza SZABO, „Utjecaj političkih prilika na pripremu i održavanje prve gospodarske izložbe u Zagrebu 1864. godine s posebnim osvrtom na Slavoniju i grad Osijek“ u: *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje* 7 (Osijek: Državni arhiv, 2007.), 49.

¹⁹⁶ Jürgen OSTERHAMMEL, *The Transformation of The World: a Global History of the Nineteenth Century* (Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2014.), 48.

¹⁹⁷ „Pljačke i krađe izvršavali su pojedinci ili članovi zadruge dovedenih do ruba očaja. No postojala je i hajdučija tj. organizirana pljačka. Obavljale su ju domeće družine što su se odmetnule u šume uglavnom u slavonskim planinama, odnosno ljudi iz Krajine, Bosne i Ugarske (...) dio seljaka ih je podupirao smatrajući njihova razbojstva osvetom protiv vlastele i bogatih uopće“ U: Mirjana GROSS-Agneza SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća* (Zagreb: Globus, 1992.), 309.

¹⁹⁸ Ibid., 358-361.

¹⁹⁹ „Okružnica podružnim odborom za dalm. Hrvat. Slav. Izložbu plodinah i tvorinah“. U: *Album uspomenica na prvu dalmatinsko-hrvatsko-slavonsku izložbu plodinah, tvorinah i umjetninah u Zagrebu god. 1864.* (Zagreb: 1864.), 89.

²⁰⁰ *Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864 mjeseca kolovoza, rujna i listopada održavana u Zagrebu glavnome gradu trojedne kraljevine*, (Zagreb: Brzotiskom A. Jakića, 1864.), 253.

²⁰¹ Tablica u katalogu procijenila je ukupan broj izlagača na 3865. Popis izlagača u Katalogu je naznačen rednim brojevima, a posljednji izlagač u katalogu naznačen je pod brojem 3866. Međutim, Ukoliko se zbroje svi gradovi posebno dobiva se brojka od 3875 izlagača. U: Katalog: 253.

obrotnostima“ misleći pritom na industriju, dok je mnogo manje izlagača iz Slavonije izložilo „plodinah, umjetninah i nižje obrtnosti“.²⁰²

Najmanji podrazredi bili su VI podrazred *Životinja svake vrste koje se ne spominju u drugim podrazredima*, s predstavnikom Škenderom Löblom iz Osijeka za „pijavicah u 15 vrstih i odrodah“²⁰³ i XVII. podrazred za *Papir, pisaće, risarske i slikarske potrebstine* s tvornicom papira Schmidt i Meynier iz Rijeke. Ta je tvornica, kako tvrdi katalog izvozi papir u „Grčku, Levantu, iztočnu Indiju, južnu Ameriku (gdje se osobito traži) i Englezku“, a nagrađena je s „8 kolajnah od različitih narodnih i međunarodnih izložbah, a medju njima veliku zlatnu kolajnu izložbe bečke god. 1845. kolajnu prvoga razreda izložabah londonskih god. 1851. i 1862., izložbe pariške god. 1855 i monakovske god. 1854.“²⁰⁴. Na papiru tvornice Schmidt i Meynier također je tiskan i sam katalog izložbe. Najveći je bio X. podrazred za vina, s ukupno 754 izlagača.

Posebni dio kataloga formiran je prema razredima i podrazredima, a izlagači su navedeni abecedno, prema prezimenima. Prisutna je pojmovna konfuzija u tome što se neki proizvodi navode detaljnije od drugih. Također, relativno se rijetko navodi kolika je količinska dostupnost svakog izložka. Primjerice u VIII podrazredu za šumarske proizvode Melkior Spisić iz Osijeka predstavio se s „dugama za francuzku“, dok je uz izlagača Josipa Pfeifera iz Osijeka navedene samo duge.²⁰⁵ Također isti su proizvodi navedeni pod različitim nazivima. Tako je u IX podrazredu za „Poljske i povrtne proizvode, žito i mlivo“ Stjepan Horgač iz Martinske Vesi izložio „kukuruze i pasulj“²⁰⁶ a, Dragutin Galac iz Požege izložio „grah, grahorice i sočivo“²⁰⁷. Dodatno, neka imena su napisana skraćeno, primjerice IX. podrazred spominje I. Albrechta iz Nove Gradiške²⁰⁸ dok su druga imena oko njega zapisana u potpunosti. Može se pretpostaviti da su urednici kataloga, radi vremenske ograničenosti, citirali prijave za izložbu jer su rokovi za prijavu bili do 31. svibnja upravo zbog izrade kataloga. Tu je vijest uputio list Sidro:

²⁰² *Domobran* (Zagreb), br. 93, 5.9.1864.; Miroslava DESPOT, „Slavonija na gospodarskoj izložbi 1864.“, U: *Materijali naučnog skupa „Prvo radničko društvo u Jugoslavenskim zemljama- Osijek 1867.“*, ur. Zdravko KRNIĆ (Slavonski Brod: Općinsko vijeće Saveza sindikata Jugoslavije Osijek i Historijski institut Slavonije, 1969.), 37.

²⁰³ *Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864 mjeseca kolovoza, rujna i listopada održavana u Zagrebu glavnome gradu trojedne kraljevine*, (Zagreb: Brzotiskom A. Jakića, 1864.), 153.

²⁰⁴ *Ibid.*, 237.

²⁰⁵ *Ibid.*, 158.

²⁰⁶ *Ibid.*, 162.

²⁰⁷ *Ibid.*, 161.

²⁰⁸ *Ibid.*, 159.

Kako je poznato produljen je bio rok za prijave do 31. svibnja t. g.; nadalje se više produljivati nipošto nemože, poradi priprema za tiskanje kataloga za koje se prijave neodvlačno priredjivati moraju. (...) Sve prijave koje poslije stignu, primati će se dok god bude u zgradi mjesta, te će biti objavljene u dodatku kataloga.²⁰⁹

Interesantno je pratiti zastupljenost izlagača prema spolu. Szabo ističe da je u trećem redu obrtnih predmeta, konkretnije u XV, XVI i XVII podrazredu postojala značajna dominacija izlagačica, njih čak 70 posto. U drugim kategorijama žene su također bile prisutne, no ne u dominantnom postotku.²¹⁰ Neke su izlagačice bile plemićkog porijekla. Primjerice u X podrazredu za vino grofica Ljubica Palffy iz Lupinjaka iz Varaždinske županije predstavila je „crno i bijelo vino iz 1862. i 1863. godine“.²¹¹

Iako je većina izlagača navedena prema osobnim imenima, neki su izlagači bili navedeni pod nazivom poduzeća ili institucije. Tako je primjerice u VIII. podrazredu za „šumarske proizvode“ navedeno Kutjevačko zakladno dobro koje je izlagalo „šiške od god. 1863. i hrastove duge“, te Pakračkog dobra ravnateljstvo s dugama²¹². Kutjevačko zakladno dobro predstavilo se također u VII podrazredu s pepeljka²¹³ i u XI. podrazredu sa „šljivovicom od god. 1862.“²¹⁴. Gospodarsko društvo Hrvatske i Slavonije predstavilo se u XII. podrazredu s „medom u santah“,²¹⁵ a Gospodarsko društvo u Zagrebu predstavilo se u XIV podrazredu s „dvie košnice (Džeržonove vrsti) i razne sprave za pčelarstvo i dvie škarice za grožđe“.²¹⁶ Može li se na ovim primjerima naslutiti da su grupe pojedinaca zajedno izlagale kako bi financijski mogli pristupiti izložbi ili čak konkurirati snažnijim proizvođačima? To pitanje bi se trebalo dodatno istražiti. Neki izlagači okupili su se pod nazivima vlastelinstava. Primjerice u VIII podrazredu navedeni su Pakračko, Paukovačko i Želin Čiče vlastelinstvo. Predstavljanje u ime vlastelinstava prisutno je u ostalim podrazredima, tako je Cerničko vlastelinstvo u XI. podrazredu za žestoka pića predstavilo više vrsta rakije, a izlagani su materijali s tog vlastelinstva i u XII podrazredu.

²⁰⁹ *Sidro* (Zagreb), 6. 6. 1864., 26.

²¹⁰ Agneza SZABO, „Utjecaj političkih prilika na pripremu i održavanje prve gospodarske izložbe u Zagrebu 1864. godine s posebnim osvrtom na Slavoniju i grad Osijek“ *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje* 7 (2007.), 52.

²¹¹ *Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864 mjeseca kolovoza, rujna i listopada održavana u Zagrebu glavnome gradu trojedne kraljevine*, (Zagreb: Brzotiskom A. Jakića, 1864.), 182.

²¹² *Ibid.*, 158.

²¹³ *Ibid.*, 155.

²¹⁴ *Ibid.*, 190.

²¹⁵ *Ibid.*, 193.

²¹⁶ *Ibid.*, 197.

U XIV. podrazredu za „gospodarstveno oruđe, strojeve, kola i sl.“ zapažen je velik broj stranih izlagača iz Monarhije i Europe. Prisutne su tvornice i privatne osobe. Primjerice Gjuro Fischer iz Hainfelda u Donjoj Austriji izložio je „razne sastojbine za sastavljanje poljskog orudja iz lievana čelika, i sbirku inog orudja“²¹⁷, engleska kompanija *Clayton & Shuttleworth* sa sjedištem u Lincolnu preko bečke je podružnice izložila „jedan lokomobil na osam konjskih silah sa valjci izvana (...)“²¹⁸. Na zagrebačkoj izložbi izlagali su i Franjo Horsky iz Češke, jedan od organizatora praške izložbe 1862. godine, te Gustav Jakob iz Pešte s „kremenitim kamenjem koji svake ure 4 do 6 vaganag samelje i sredi“²¹⁹ kao i mnogi drugi. Na izložbi Trojedne Kraljevine bilo je 29 stranih izlagača od ukupno 100 izlagača XIV. podrazreda.²²⁰ *Narodne novine* izvijestile su da su prijave na izložbu bile ograničene samo za stanovnike Trojedne Kraljevine. Međutim, navodi se iznimka „kod gospodarstvenog uredjenja“ s natjecateljima iz cijele Monarhije. Razlog tomu je, kako prenose *Narodne novine*, skroman broj tvornica specijaliziranih za izradu alata i strojeva u Trojednici. Strani izložci iz XIV. podrazreda trebali su imati poticajnu ulogu u domaćoj proizvodnji. *Narodne novine* su također navele da strani izložci neće biti nagrađivani.²²¹

Crkveni i svjetovni veleposjednici su zastupljeni u značajnom broju, što je dosljedno zemljišnim prilikama u Civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji. Primjećuje se dominantna zastupljenost izložaka đakovačkog biskupa Josipa Juraja Strossmayera i grofa Julija Jankovića koji su navedeni u šest podrazreda, dok je zagrebački nadbiskup Juraj Haulik izlagao u njih sedam.²²²

²¹⁷ Ibid., 197.

²¹⁸ Ibid., 197.

²¹⁹ Ibid., 198.

²²⁰ Napomena, u tablici „Skrižaljka izložiteljah u Zagrebu“ u XIV. Podrazredu broj stranih izlagača pribrojen je zagrebačkim izlagačima. Na dnu stranice urednik navodi da je među zagrebačkim izlagačima pribrojen broj od 32 strana izlagača. Također, u tablici je navedeno ukupno 104 izlagača XIV. Podrazreda. Pregledavanjem popisa dobiva se broj od 29 stranih izlagača i ukupan broj od 100 izlagača u XIV. podrazredu. U: *Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864 mjeseca kolovoza, rujna i listopada održavana u Zagrebu glavnome gradu trojedne kraljevine*, (Zagreb: Brzotiskom A. Jakića, 1864.).

²²¹ „Uredjenje naše izložbe“, *Narodne novine* (Zagreb), 12. 8. 1864., br. 184.

²²² Josip J. Strossmayer iz Đakova: I. 4 konja vozača 3 godinah stara, 2 kobile od 6 god. Žrebci i ždrebe od 3 god., 150.; II. bika, kravu, vola žvicarske pasmine od 2 god., 151.; VIII. šiške, dužice za burad razna omiera, 158.; IX. kukuruze, olajsko sieme, pšenice i zobi, 169.; X. vino iz Ternave Mandiževca i Mušića, 185.; XI. droždjenke od god. 1861, šljivovice od god. 1859-1861 i 1862., 191.; XII. švajcarski sir 198.

Grof Julije Janković iz Daruvara: I. 2 pastuha i 2 kobile, 149.; VIII. više vrsti drva za gradju i les, 157.; IX više vrsti žita, 163.; X više vrstih vina, 177.; XI. Šljivovice, 189.; XVI vune, 203.

Juraj Haulik iz Zagreba: IX. samo u ovom podrazredu naveden je pod imenom Gjuro, žitna ulja, 162.; X više vrstih vina 175.; XV. Svile, 201.; XVII. sliku iz vlasih vezenu po gosp. Rosenau-ci, 207.; XX. uljenku i komoštra iz orehovine u jednom komadu, od krajišnika Obrenovića izradjeno god. 1864., 223.; XXI. klecala umjetno izradnjena u kaznioni lepoglavskoj *svako klecalo sastavljeno iz 100.000 komadićah različitog drva, 229.; XXXI Slike sa

Samo su ovi primjeri povećali broj izlagača iz Slavonije za deset, a ukupan zbroj svih izlagača za šesnaest. Dakle, imena koja su se navodila u više podrazreda pribrojena su ukupnom broju izlagača. Prisutna je pojmovna konfuzija u tome što se neki proizvodi navode detaljnije od drugih. Stoga, iz letimične analize ponavljajućih imena pretpostavlja se da bi broj izlagača mogao biti jednu trećinu, ako ne i dvostruko manji. Miroslava Despot je uputila na nepouzdanost kataloga u primjeru odsustva nekoliko izlagača iz Slavonije, posebice izostanka urednika Slavonaca, Miroslava Kraljevića i lista Slavonac u XXVII. razredu za *tiskarska djela i knjigovezarske*. Na taj je slučaj inicijalno upozorio list *Slavonac* krajem kolovoza 1864. godine²²³. Despot je za kraj istaknula da „izložbeni katalog, kolikogod su se njegovi priređivači trudili, ipak nije u potpunosti registrirao sve izlagače, ispustivši vjerujemo bez zle namjere, eto, i pojedince iz požeške županije.“²²⁴

Nakon letimične analize izložbenog kataloga mogu se prepoznati obrisi dvije kategorije izlagača na Gospodarskoj izložbi. Prva uključuje izlagače čija je proizvodnja dostatna lokalnoj razmjeni ili zadovoljenju vlastitih potreba. Ona uključuje lokalne poljoprivrednike i obrtnike, čije je sudjelovanje na izložbi potaknuto agitacijom i potporom izložbenih pododбора, te sitno i veleposjedničko plemstvo. U drugoj kategoriji nalaze se svi koji imaju interes proširiti vlastito tržište, a sudjelovanje na izložbi jedan je oblik plasiranja vlastitog proizvoda na šire tržište. Ovdje pripadaju najprije strani izlagači koji u Zagrebu predstavljaju inovacije u agrikulturi i proizvodnji, te tvornice i trgovci iz Trojednice koji su bili u procesu traženja ili proširivanja tržišta. To potvrđuje posljednji, „uvrstbeni dio“ kataloga s oglasima za poduzeća koja su navedena u službenom programu izložbe. Izložbeni katalog može potvrditi da druga polovina 19. stoljeća na području Trojednice posjeduje elemente dekadencije feudalizma i konsolidaciju slobodne tržišne ekonomije. Međutim, radi spomenutih fragmentarnih elemenata, a posebno

mastima od slikara Zaschea i to žetelice, zagorska okolica kod sv. Petra, savska okolica niže savska mosta, izgled vidia pram mirnoj kolibi i pram jurjavesi, noćolik iz jezera Jurjaves i Ecco homo presikano po Guidi Reni. Od slikara Krasa, i to: Jakov snubi Rakelu kod zdenca. Od Devidéa; pisani crtež od god. 1857/8; od Stohla; ručni crtež „Stolna crkva“, a od Thugutta Hinka, slika nj. uzoritosti naravne veličine, 246. U: *Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864 mjeseca kolovoza, rujna i listopada održavana u Zagrebu glavnome gradu trojedne kraljevine*, (Zagreb: Brzotiskom A. Jakića, 1864.).

²²³ *Slavonac* (Požega), 31. 8. 1864., 84.; Miroslava DESPOT, „Slavonija na gospodarskoj izložbi 1864.“, U: *Materijali naučnog skupa „Prvo radničko društvo u Jugoslavenskim zemljama- Osijek 1867.“*, ur. Zdravko KRNIĆ (Slavonski Brod: Općinsko vijeće Saveza sindikata Jugoslavije Osijek i Historijski institut Slavonije, 1969.), 39.

²²⁴ Miroslava DESPOT, „Slavonija na gospodarskoj izložbi 1864.“, U: *Materijali naučnog skupa „Prvo radničko društvo u Jugoslavenskim zemljama- Osijek 1867.“*, ur. Zdravko KRNIĆ (Slavonski Brod: Općinsko vijeće Saveza sindikata Jugoslavije Osijek i Historijski institut Slavonije, 1969.), 39.

zbog nedosljednog izračuna izlagača, katalogu je potrebna cjelovita obrada što bi otvorilo mogućnost novim istraživanjima i spoznajama.

6. Zaključak

U zaključku ovog rada preostaje svojevrsno sažimanje istraživanja u odnosu na ciljeve i metodologiju, kao i njihovu vrijednost i doprinos. Također će se razmotriti ograničenja i predložiti mogućnosti za buduća istraživanja. U teorijskom smislu rad se oslonio na transnacionalni pristup povijesti i na studije nacionalne indiferentnosti, odnosno propitivanje istih. Oba pristupa imaju zajedničku namjeru koja uključuje traženje šire perspektive od isključivo one nacionalne. Teme koje su jako bliske navedenim pristupima istražuju fenomene koji prelaze nacionalne granice i etničke teritorije. Također, imperativ je položen na brojčano manje, subverzivne grupe koje se svojim stavom ili reakcijom suprotstavljaju ideološki invazivnim i dominantnim društvenim formacijama.

Primjenom transnacionalne perspektive ispitane su praktične implementacije te prijenos nacionalističkih ideoloških obrazaca s međunarodnih izložbi na izložbu u Zagrebu. Internacionalne izložbe produkt su potrebe za proširivanjem tržišta, gdje su konkurentske zemlje mogle prikazati vlastiti napredak industrijskim inovacijama. Uz spomenutu funkciju, internacionalne izložbe manifestirale su se kao platforma za predstavljanje nacionalnih identiteta i posebnosti. Navedeno bi se moglo povezati s komentarom povjesničarke Anne-Marie Thiesse koja je dopadljivo istaknula da „ne postoji ništa internacionalnije od formiranja nacionalnih identiteta.“²²⁵ Izložba Trojedne Kraljevine 1864. godine nije iznimka. Ideja za organizacijom izložbe u Zagrebu javila se za vrijeme Londonske izložbe 1862. godine na kojoj su sudjelovali izlagači i činovnici iz Trojednice. Između dvije vrste posjetitelja iz Trojednice, činovnika i izlagača, najznačajniju ulogu u prijenosu ideje za organizacijom izložbe imali su činovnici. Za razliku od politički ambivalentne privredne elite, činovnici su, kao politički aktivni društveni podsloj, odigrali poticajnu ulogu koja je prerasla u širu inicijativu Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu, Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva i Obrtničkog društva za organizacijom

²²⁵ “there is nothing more international than the formation of national identities” U: Anne-Marie Thiesse, *La création des identités nationales: Europe XVIIIe-XXe siècle* (Paris: Seuil, 1999), 11.; Joep LEERSSEN- Eric STORM ur., *World Fairs and the Global Moulding of National Identities. International Exhibitions as Cultural Platforms, 1851–1958* (Leiden-Boston: Brill, 2022.), 2.

nacionalne izložbe u Zagrebu. Nakon što je završila internacionalna izložba održana u Londonu 1862. godine, „domaća“ je periodika intenzivnije prenosila vijesti sa stranih nacionalnih izložbi, što implicira na popularnost izložbi kao jednog trenda 19. stoljeća. Članci o stranim nacionalnim izložbama mogli bi se promotriti u transnacionalnom kontekstu, jer iako nije postojao izravan osobni kontakt grupe ili pojedinaca, prijenos informacija dokazano je bio postojan. Na temelju izvora i relevantne literature ustanovljeno je da je funkcija Izložbe Trojedne Kraljevine trebala „probuditi“ zaostalu privredu jednako kao i nacionalno jedinstvo svih krajeva Trojednice.

Zamisao „buđenja“ nacionalnog jedinstva Trojedne Kraljevine manifestirala se poglavito izborom naziva izložbe „Hrvatske države“ čiji je program objavio list *Pozor*. Taj naziv nije bio prihvaćen od dijela elite u Slavoniji čiji je predvodnik bio bivši saborski zastupnik Andrija Torkvat Brlić u *Narodnim novinama*. S obrazloženjem da naziv determinira postojeću regionalnu posebnost Slavonije, Torkvat Brlić pozvao je stanovnike Slavonije na bojkot izložbe. U takvom ozračju, između listova *Pozor* i *Narodnih novina* nastala je izložbena polemika koja je iz problematike naziva prerasla u ideološko- politički- intelektualni sukob s pitanjima državno pravnih odnosa sastavnica Trojednice te o nacionalnoj identifikaciji srpskog stanovništva u Slavoniji. Kroz prizmu teorijskog okvira nacionalne indiferentnosti bila je namjera definirati nastali sukob kao reakciju Slavonaca na nacionalnu agitaciju iz Zagreba. Nacionalna indiferentnost nastoji obratiti pažnju na brojčano manje društvene skupine ili marginalne zajednice koje su pružile otpor pred nacionalno – agitacijskim zahtjevima većih etničkih ili nacionalnih skupina. Taj pristup nastoji argumentirano odbaciti uvriježeni dogmatski način tretiranja nacionalizma u historiografiji. Pod tim teorijskim konceptom opisana je nastala izložbena polemika kao iskaz protivljenja nacionalne agitacije na području Slavonije kao dijela Hrvatske, a ne Trojedne Kraljevine. Izložbena polemika prouzrokovala je širok javni interes, što je vidljivo na aktiviranju listova iz Srbije po pitanju srpske etničke skupine u Slavoniji. Za vrijeme polemike počeo je izlaziti list *Slavonac* u Požegi koji se priklonio Zagrebu i mišljenju da Slavonija treba imati predstavnike na izložbi. U međuvremenu inicijalni naziv izložbe „Hrvatske države“ nije odobren od Namjesničkog vijeća u Zagrebu i Dvorske kancelarije u Beču. S obzirom na spomenute indicije, daje se pretpostaviti da je promjena naziva uvjetovana strahom da će potencijalni izlagači iz Slavonije odbiti sudjelovanje na izložbi u Zagrebu.

Listovi *Slavonac* i *Sidro* analizirani su također kroz teoriju nacionalne indiferentnosti. List *Slavonac* je predstavljao regionalnu pripadnost s visokim senzibilitetom zajedništva svih južnih Slavena. List *Sidro* je pak s druge strane, uz zastupljenost tema o ekonomskom stanju u Trojedinici i Monarhiji, između redaka zastupao ideju integralnog hrvatstva. Jedan od relevantnih primjera je korištenje problematičnog naziva izložbe „Hrvatske države“ uoči i za vrijeme njenog otvaranja. Prikaz predstavljenih identiteta među spomenutim osobama i listovima, upućuje na prisutnost različitih identitetskih isprepletenosti koje su uvjetovane dinamikom društvenih i političkih odnosa.

Prikazan je i tijek i odaziv izlagača s obzirom na regionalnu pripadnost. Kao doprinos već postojećim istraživanjima na istu temu, u tijek izložbe uvedene su tehničke karakteristike vezane uz slanje i prodaju izložaka temeljeno na informacijama iz *Narodnih novina* i *Albuma uspomena*. Analiza odaziva izlagača na izložbu zasnivala se na informacijama preuzetim iz izložbenog kataloga. Izložbeni katalog sadrži nekoliko nedosljednosti vezanih uz pojmovnu konfuziju koja je većinom povezana s vremenskim ograničenjem urednika kataloga. Međutim, notorna mana pronalazi se u preuveličanom broju izlagača koji se zasniva na ponavljanju izlagača koji su sudjelovali u više podrazreda.

Odgovor na pitanje je li izložbena polemika imala utjecaj na zastupljenost izlagača iz Slavonije prilično je ambivalentan. Polemika nastala oko naziva izložbe imala je javni odjek među elitom, što je potvrđeno izvorima. Pritom izvori koji bi isto potvrdili za niže društvene slojeve ipak izostaju. Naime, prikazani podaci brojnosti obrtnika u Slavoniji i inertnost trgovačko-obrtničke komore iz Osijeka prema komori iz Zagreba mogli bi se tumačiti kao suprotan argument. Također, pregledom izložbenog kataloga procjenjuje se da je broj izlagača iz svih krajeva bio mnogo manji. S tom statističkom pogreškom na umu, te zbog činjenice da su prethodni istraživači iznijeli netočne podatke, neophodna je sustavna kritička analiza izložbenog kataloga. Ona bi definirala vjerodostojan broj izlagača te pokušala utvrditi namjeru izdavača izložbenog kataloga u cilju stjecanja preciznih istraživačkih rezultata.

7. Popis izvora i literature

7.1 Arhivski izvori

- Hrvatski državni arhiv, 70, Kraljevsko hrvatsko-slavonsko-dalmatinsko namjesničko vijeće, (22. travnja 1864.), 1.70, redni broj 34, 13, tehnička jedinica 79.
- Državni arhiv u Zagrebu, 857, Zbirka Uličnik Ivan, „Josip Ferdo (Ferdinand), Devidé izložba 1864.“, br. 2167.

7.2 Tiskani izvori

- *Album uspomenica na prvu dalmatinsko-hrvatsko-slavonsku izložbu plodinah, tvorinah i umjetninah u Zagrebu god. 1864.* (Zagreb: 1864.). Vlasništvo Hrvatskog povijesnog muzeja.
- *Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864 mjeseca kolovoza, rujna i listopada održavana u Zagrebu glavnome gradu trojedne kraljevine.* Zagreb: Brzotiskom A. Jakića, 1864.
- 50-godišnjica Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu. Zagreb: Dionička tiskara, 1902.
- MARKUS, Tomislav. „Izabrana pisma Andrije Torkvata Brlića Ivanu Filipoviću 1848.-1863. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*. 32/2 (2000.), 335-346.

7.3 Novine

- *Domobran*
- *Glasonoša*
- *Gospodarski list*
- *List mesečni Horvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva*
- *Narodne novine*
- *Sidro*
- *Slavonac*
- *Pozor*

7.4 Literatura

- ARČABIĆ, Goran. „Formiranje i rad Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva u vrijeme preporoda (1841.-1848.)”, *Povijesni prilozi*, 25, (2003.), 309-328.
- BAYLY, Christopher Alan. *The Birth of the Modern World, 1780-1914 : Global Connections and Comparisons*. Malden, M : Blackwell, 2004.
- BEDEKOVIĆ, Kamilo. *O postanku i djelovanju Obértničkoga društva*. Zagreb: Narodna tiskarnica dra. Ljudevita Gaja, 1866.
- BIČANIĆ, Rudolf. *Doba manufakture u Hrvatskoj i Slavoniji 1750.-1860.*, Zagreb: JAZU, 1951.
- BJORK, James. *Neither German nor Pole: Catholicism and National Indifference in a Central European Borderland*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2008.
- BLAŽEVIĆ, Zrinka - KUŠTER, Tihana. „Historija isprepletanja danas: teorijska polazišta i istraživačke perspektive“ *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 52/1, (2020.), 15-36.
- BOŠNJAK, Arijana Kolak- MARKUS, Tomislav- MATKOVIĆ, Stjepan. *Hrvatski sabor 1861.: Zaključci i drugi važni spisi*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2018.
- VRANJEŠ-ŠOLJAN, Božena. „Prvi opći popis stanovništva u Habsburškoj Monarhiji iz 1857.: Konceptija, metodologija i klasifikacija popisnih obilježja“. *Časopis za suvremenu povijest* 40 (2008), 517-544.
- DESPOT, Miroslava. „Nekoliko dokumenata o postanku i razvoju prve gospodarsko-privredne izložbe u Zagrebu 1864.“. *Historijski pregled 1* (1958.), 48-55.
- DESPOT, Miroslava. „Osvrt na rad zagrebačke trgovačke komore za Bachova apsolutizma“, u: *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*, ur. Ivo VINSKI. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1967., 27-71.
- DESPOT, Miroslava. „Osvrt na štampanu građu i literaturu o gospodarskoj povijesti Hrvatske od 1850. do 1918.“, u: *Prilozi za ekonomsku povijest Hrvatske*, ur. Ivo VINSKI. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1967., 269-391.
- DESPOT, Miroslava. „Privreda Hrvatske na domaćim i međunarodnim izložbama do osnivanja Zagrebačkog zbora 1910. g.“. *Zagreb: Povijesni muzej Hrvatske, predavanja 17.*,1969.
- DESPOT, Miroslava. „Slavonija na gospodarskoj izložbi 1864.“, *Materijali naučnog skupa „Prvo radničko društvo u Jugoslavenskim zemljama- Osijek 1867.“*, ur. Zdravko KRNIĆ.

- Slavonski Brod: Općinsko vijeće Saveza sindikata Jugoslavije Osijek i Historijski institut Slavonije, 1969., 25-43.
- DESPOT, Miroslava. „Obrtničko društvo u Zagrebu.“. U: *Materijali naučnog skupa „Prvo radničko društvo u Jugoslavenskim zemljama -Osijek 1867.“*, ur. Zdravko KRNIĆ. Slavonski Brod: Općinsko vijeće Saveza sindikata Jugoslavije Osijek i Historijski institut Slavonije, 1969., 227-240.
 - GROSS, Mirjana. „O integraciji hrvatske nacije“. U: *Društveni razvoj u Hrvatskoj : (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*. Ur. Mirjana GROSS. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1981., 175-191.
 - GROSS, Mirjana. „Nacionalno integracijske ideologije u Hrvata od kraja ilirizma do stvaranja Jugoslavije“. U: *Društveni razvoj u Hrvatskoj: (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*. Ur. Mirjana GROSS. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1981., 283-307.
 - GROSS, Mirjana, „O društvenim procesima u sjevernoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća“. U: *Društveni razvoj u Hrvatskoj: (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*. Ur. Mirjana GROSS. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1981., 343-373.
 - GROSS, Mirjana-SZABO, Agneza. *Prema hrvatskome građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*. Zagreb: Globus, 1992.
 - GROSS, Mirjana. *Izvorno pravaštvo*. Zagreb: Golden marketing, 2000.
 - HAUPT, Heinz-Gerhard - KOČKA, Jürgen ur. *Comparative and Transnational History: Central European Approaches and New Perspectives*. New York: Berghahn Books, 2009.
 - HOHENBRUCK, Arthur – PABST, H. W. *Bericht über die erste dalmatinisch-croatisch-slavonische Ausstellung in Agram im Herbste 1864*.
 - HOLJEVAC, Željko. „Hrvatski tisak o dolasku željeznice u Zagreb 1. listopada 1862. godine“. U: *140 godina željeznice u Zagrebu: 1862. – 2002*. Ur. Mirela SLUKAN ARTIĆ, Zagreb: Hrvatske željeznice, 2003.
 - HORVAT, Rudolf. *Povijest trgovine u hrvatskim zemljama*. Zagreb: AGM, 1994.
 - IVELJIĆ, Iskra. *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb: Leykam international, 2007.

- IVELJIĆ, Iskra. „O nekim vidovima slavonsstva u časopisu „Slavonac““, *Historijski zbornik* XL (1987.), 139-156.
- JUDSON, Pieter M. *Guardians of the Nation: Activists on Language Frontiers of Imperial Austria*. London: Harvard University Press, 2006.
- KARAMAN, Igor. *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*. Zagreb: Školska knjiga, 1972.
- KARAMAN, Igor. *Industrijalizacija građanske Hrvatske 1800-1941*. Zagreb: Naprijed, 1991.
- KEMPF, Julije. *Požega, zemljopisne bilješke iz okoline i prilozi za povijest slob. i kr. grada Požege i požeške županije*. Požega: Štamparija "Hrvatske tiskare i knjižare", 1910.
- KOLAR, Mira. „Razvoj trgovačko obrtničke komore u Osijeku“, *Osijeker Sammelband*. 21/20 (1994.), 201-219.
- KORUNIĆ, Petar. *Naselja i stanovništvo hrvatskih pokrajina 1750-1857. godine, sv. 2. Sumarni pregledi popisa stanovništva hrvatskih pokrajina od 1746/51. do 1857. godine*. Zagreb: Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, FF press, 2018.
- KORUNIĆ, Petar. *Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije. Nacije i nacionalni identitet*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2006.
- KÖRNER, Axel. „Transnational history: identities, structures, states“. U: *Internationale Geschichte in Theorie und Praxis/ International History in Theory and Practice*. Ur. Barbara HAIDER-WILSON-William D. GODSEY-Wolfgang MUELLER, Vienna: Austrian Academy of Sciences Press, 2017.
- LEERSEN, Joep – STORM, Eric. Ur. *World Fairs and the Global Moulding of National Identities. International Exhibitions as Cultural Platforms, 1851–1958*. Leiden/Boston: Brill, 2022.
- MARKOVIĆ, Mirko. *Zagrebačke starine: Prilozi o poznavanju prošlosti grada Zagreba*. Zagreb: Jesenski i Turk, 2006.
- OSTERHAMMEL, Jürgen. *The Transformation of the World: a Global History of the Nineteenth Century*. Princeton- Oxford: Princeton University Press, 2014.
- PAISLEY, Fiona – SCULLY, Pamela, ur. *Writing Transnational History*. London: New York: Oxford: New Delhi: Sydney, 2019.

- PAVLINOVIĆ, Mihovil. *Hrvatski razgovori* Ur. Nikša STANČIĆ, Zagreb: Nakladni zavod Globus, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1994.
- PRIBIĆ, Branka. „Srpsko pitanje pred hrvatskim saborom 1861.“, *Časopis za suvremenu povijest* 12/1 (1980.), 75-96.
- SAUNIER, Pierre-Yves. *Transnational History*. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2013.
- SKENDEROVIĆ, Robert. „Upravljanje šumama đakovačkoga biskupijskog vlastelinstva u vrijeme biskupa Josipa Jurja Strossmayera (1850. – 1905. godine)“, *Časopis za suvremenu povijest*. 50/3 (2018.), 657-674.
- STANČIĆ, Nikša. *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Barbat, 2002.
- STOJSAVLJEVIĆ, Bogdan. *Povijest sela. Hrvatska-Slavonija-Dalmacija 1848-1918*. Zagreb: Prosvjeta, 1973.
- SZABO, Agneza. *Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu 1860.-1873. sv. 1.*, Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu Zavod za Hrvatsku povijest, 1987.
- SZABO, Agneza „Utjecaj političkih prilika na pripremu i održavanje prve gospodarske izložbe u Zagrebu 1864. godine s posebnim osvrtom na Slavoniju i grad Osijek“, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje* 7 (2007.), 37-54.
- ŠVOGER, Vlasta. *Ideali, strasti i politika: život i djelo Andrije Torkvata Brlića*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Hrvatski institut za povijest podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2012.
- TOMAŠEGOVIĆ, Nikola. „Polemika o željezničkom pitanju do 1862. godine u Pozoru i Narodnim novinama“. *Povijest u nastavi* 12/23 (2014.), 35-54.
- VAN GINDERCHATER, Maarten - FOX, Jon. „Introduction: national indifference and the history of nationalism in modern Europe“. U: *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe*. Ur. Maarten VAN GINDERCHATER - Jon FOX, London-New York: Routledge, 2019., 1-15.
- VAN GINDERCHATER, Maarten - FOX, Jon - BROPHHY, M. James. „Conclusion: national indifference and the history of nationalism in modern Europe“. U: *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe*. Ur. Maarten VAN GINDERCHATER - Jon FOX, London- New York: Routledge, 2019., 248-255.

- VERSCHAFFEL, Tom. „Too much on their minds, Impediments and limitations of the national cultural project in nineteenth-century Belgium“. U: *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe*. Ur. Maarten VAN GINDERCHATER - Jon FOX, London- New York: Routledge, 2019., 15-35.
- VRANJICAN, Josip. *Sveobće izložbe za obrtnost i ratarstvo: opis svjetskih izložbah na temelju Pariške izložbe od god. 1855*. Karlovac: Tiskarski i književni zavod Abela Lukšića, 1862.
- ZAHRA, Tara. „Imagined Non-Communities: National Indifference as a Category of Analysis“. *Slavic Review*, 69/1 (2010.), 93–119.

7.5 Web stranice

- BEINRAUCH, Goran, „Gospodarski list slavi 180 godina postojanja“, <https://gospodarski.hr/rubrike/ostalo/gospodarski-list-danas-slavi-180-godina-postojanja/> (pristup ostvaren: 27.2.2023.)
- „Članak LVIII. O narodnom jeziku“, <http://ihjj.hr/iz-povijesti/clanak-lviii-o-narodnom-jeziku/36/> (pristup ostvaren: 27.2.2023.)
- HR-DAZG-252 Trgovinska komora u Zagrebu, <http://www.daz.hr/vodic/site/article/hr-dazg-252-trgovinska-komora-u-zagrebu> (pristup ostvaren 3.3.2023.)
- HR-DAZG-857- Zbirka Ulčnik Ivan (zbirka), http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=1_16069 (pristup ostvaren: 3.3.2023.)
- „O portalu“, <https://digitalnezbirke.kgz.hr/?ct2=portal> (pristup ostvaren: 1.3.2023.)
- „Povijesni, kulturni i urbanistički značaj zgrade Sveučilišta“, https://www.pravo.unizg.hr/fakultet/tradicija/znacaj_zgrade (pristup ostvaren: 2.3.2023.)

7.6 Popis slika

- Slika 1. Međunarodna izložba u Londonu 1862., smještena u južnom Kensingtonu. Izvor: „The International Exhibition of 1862“ <http://www.antiquebox.org/the-international-exhibition-of-1862/> (pristup ostvaren 3.3.2023.).

- Slika 2. Naslov koji izvještava o Izložbi u Sidru 29.8.1864. Izvor: „Prva hrvatska izložba“, *Sidro* (Zagreb), 29.8.1864., 70.
- Slika 3. Tiskara Antuna Jakića nagrađena na Izložbi, isječak iz lista *Sidro*, 24.10.1864. Izvor: „Na prvoj hrvatskoj izložbi u Zagrebu 1864. srebrnom kolajnom odlikovana Tiskara A. Jakića u Zagrebu“, *Sidro* (Zagreb), 24.10.1864., 103.
- Slika 4. Prikaz Izložbe 1864. godine, „Prva dalmatinsko-hrvatska-slavonska gospodarska izložba“, https://hr.wikipedia.org/wiki/Prva_dalmatinsko-hrvatska-slavonska_gospodarska_izlo%C5%BEba (pristup ostvaren 27.2.2023.).
- Slika 5. Prikaz naslovne stranice izložbenog kataloga. Izvor: *Prva izložba dalmatinsko-hrvatsko-slavonska 1864 mjeseca kolovoza, rujna i listopada održavana u Zagrebu glavnome gradu trojedne kraljevine*. Zagreb: Brzotiskom A. Jakića, 1864.

Gospodarska izložba 1864. između modernizacije i integracije

Sažetak

U ovom su radu analizirane politička i ekonomska isprepletenost društvenih strujanja elitnog društva u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji na primjeru Prve dalmatinsko-hrvatsko-slavonske gospodarske izložbe održane u Zagrebu 1864. godine. Primjenom transnacionalne historiografije u kontekstu razmjene informacija i ideja dobiva se uvid u visoki utjecaj stranih izložbi na organizaciju izložbe u Zagrebu. U tome je veliku ulogu igrao činovnički kadar u civilnoj Hrvatskoj unutar državnih i društvenih privrednih institucija. Zbog inicijalnog naziva izložbe „Hrvatske države“ koju je predložio izložbeni odbor, u periodici se artikulirao spor između posrednika slavonskog regionalizma i hrvatske nacionalne ideologije. Interpretacija slavonskog regionalizma izvršena je pomoću studija o nacionalnoj indiferentnosti kao reakcija na hrvatski nacionalizam prilikom čega je ustanovljena identitetska podvojenost glavnih sudionika polemike. Prikazan je tijek i sudionički odaziv na izložbu. Odaziv na izložbu analiziran je pomoću izložbenog kataloga za koji je ustanovljeno da ne prikazuje točne statističke informacije o broju izlagača, zbog čega je zaključeno da je potrebna revalorizacija zadanog izvora.

Ključne riječi: Gospodarska izložba, 19. stoljeće, Trojedna kraljevina, transnacionalna povijest, nacionalna indiferentnost, regionalizam

Croatian economic exhibition of 1864 between modernization and integration

Abstract

This paper analyzes the political and economic intertwining of the social currents of the elite society in civil Croatia and Slavonia on the example of the First Dalmatian-Croatian-Slavonic Economic Exhibition held in Zagreb in 1864. By applying transnational historiography in the context of the exchange of information and ideas, one gets an insight into the high influence of foreign exhibitions on the organization of the exhibition in Zagreb. The clerical staff in civilian Croatia within state and social economic institutions played a major role in this. Due to the initial title of the exhibition "Croatian State" proposed by the exhibition committee, the dispute between the mediators of Slavonic regionalism and Croatian national ideology was articulated in the periodical. The interpretation of Slavonian regionalism was carried out by means of a study on national indifference as a reaction to Croatian nationalism, during which the identity duality of the main participants in the polemic was established. The flow and participant response to the exhibition are shown. The response to the exhibition was analyzed using the exhibition catalogue, which was found to not show accurate statistical information on the number of exhibitors, which is why it was concluded that the given source needs to be revalued.

Key words: Economic exhibition, 19th century, transnational history, national indifference, regionalism